HEVESI GYULÁNÉ LÁNYI OLGA

„MOSZKOVITÁK”

HEVESI GYULA ALAPÍTVÁNY 1992

„MOSZKOVITÁK”

Lektorálta
dr. Lehoczky István

© Szerdahelyi István 1992

ISBN 963 85033 4 3

Kiadói és nyomdai munkálatok
MEDIANT Tipográfiai Műhely
Felelős vezető Lányi György
M509T450

Hevesi Gyuláné Lányi Olga

„MOSZKOVITÁK”

Lejegyezte és sajtó alá rendezte

SZERDAHELYI ISTVÁN

Hevesi Gyula Alapítvány
Budapest 1992

1.

Ha valaki azt kérdezné tőlem, visszatekintve milyennek látom az életemet, úgy válaszolnék: csalódott vagyok. Mindaz, amit ifjúságomban tettem, amiben hittem, naivitásnak bizonyult. Mi őszintén hittük, hogy amint szocializmus lesz, egy csapásra megszűnik minden, ami a világban rossz. Az ember ember általi kizsákmányolása, a nacionalista gyűlölködés, a kiváltságosok hatalmaskodása. S a világ olyan szép lesz, amilyen szépnek csak 16-18 éves fejjel tudja elképzelni az ember: mindenki szabad lesz és azt fogja csinálni, amihez legjobban ért.

S most, ha visszatekintek, azt kell látnom, hogyan hagytak el egymás után azok az illúziók, amelyeknek az életemet szenteltem. Csalódtam, amikor kimentem a Szovjetunióba, s csalódtam, amikor 1946-ban hazajöttem. És csalódtam most is, amikor a rendszerváltás bekövetkezett. Azt mondták, piacgazdálkodás kell, s ez helyes is. De nyomor és munkanélküliség lett belőle. Azt mondták, demokrácia kell, s ez is helyes. De a demokrácia legelső feltétele az, hogy az ember biztonságban érezze magát, most pedig egyre nagyobb a létbizonytalanság. Azt mondták, Európa felé kell mennünk, s ezzel is egyetértek. De miközben az egységes Európáról álmodnak a szónokok, elszabadultak a nacionalista indulatok. Gyűlölik, helyenként ölik egymást a más nemzetiséghez tartozók, ahelyett, hogy – európaiakként – testvéreknek tekintenék egymást.

Itt állok hát, életem végén, illúzióktól megfosztottan, elárvultan. Mégis hiszek abban, hogy az a jövő, amit mi ennek az évszázadnak az elején naív fejjel magunk elé képzeltünk, el fog jönni. Helyünkre lépnek majd a fiatalok, akik vágynak az igazságra és az igazságosságra.

Szinte egyidős vagyok ezzel az évszázaddal: 1908. június 17-én születtem, itt, Budapesten. A család harmadik gyermeke voltam, s utánam még ketten következtek. Édesapám makói születésű volt, anyám balassagyarmati. Apám érettségizett – ahogy akkoriban mondták: maturált – ember volt, s ez nagy dolognak számított. Bohém, de igen jószívű lélek volt, s arról álmodott, hogy mind az öt gyereke művész lesz. Míg élt, Józsi bátyámat hegedűlni és festeni taníttatta, Erzsike nővéremet zongorázni. Rám, meg a két öcsémre még nem került sor, amikor meghalt, és az álmai vele együtt sírba szálltak.

Anyám érdekes, tehetséges nő volt, rendkívüli humorérzékkel és folytonosan lázongó természettel. Főként apám ellen lázadozott. S nem tudott egyebet csinálni, mint gyerekeket. Pedig úgy szeretett volna valami mást, képesssége is lett volna rá, de a sorsa erre ítélte.

Angyalföldön laktunk, a Vágány utcában, Gáspár Fülöp fatelepén. Apám ott afféle mindenes volt, telepvezető is, könyvelő is, még segédmunkát is végzett, hogy el tudja tartani a családját. Gáspár Fülöphöz édesanyámat valamiféle távoli rokonság szálai fűzték, így került oda az apám. Kicsi, szoba-konyhás szolgálati lakásban éltünk, de az is nagy dolognak számított, mert a fűtésért, világításért nem kellett fizetni. Igaz, eleinte petróleumlámpával világítottunk, a villanyt csak később vezették be. Ágy csak a szüleinknek, meg nekünk, a két lánynak jutott, a fiúk a padlón aludtak.

Érdekes volt a telepen lakni. Jött a tüzelőfa, szén. Ipari vágány vezetett oda, vonatok hozták a fuvart. Apám mindennel önállóan rendelkezett, azt csinált, amit akart. Aránylag jó fizetést is kapott, de kártyázott és lóversenyezett. Ezért aztán hol nagyon jól, hol koldus módra éltünk.

A tulajdonosék, Gáspárék is itt laktak, kiterjedt rokonságukkal együtt. A telepnek két kapuja volt. Az egyik mindig frissen mázolt, s csak csöngetésre nyitották ki, azon jártak Gáspárék. A másik, a hátsó kapu éjszakáig nyitva volt, számunkra, meg a munkások és a teherkocsik számára.

Gáspárék egy elkerített, kastélyféle villában éltek, s nagy fogadásokat tartottak. Képviselők, színészek jártak hozzájuk. Egyszer híre ment, hogy még Fedák Sári is megjelenik az estélyükön. Az egész környék odacsődült a kapu elé, hogy lássa. Rengeteg pincér sürgött-forgott, hozták az italokat, fagylaltokat hordószámra. Hajnalig kihallatszott a cigányzene, a részeg óbégatás. Az egyik cseléd odaszólt nekem, hogy reggel megkapjuk a fagylaltok maradékát. Úgy is lett, kaptunk egy jókora tállal.

Első elemista voltam, amikor 1914-ben kitört a világháború. Az iskolában a Himnuszt énekeltük. A háború nekünk eleinte még jól is jött, mert hiánycikk lett a tüzelő, hordták apámhoz a libát, kacsát, hogy adjon fát meg szenet. Cigarettahüvelyeket is hozott haza, mi, gyerekek megtöltöttük dohánnyal, úgy adta el jó pénzért.

A háború alatt, kilencéves koromban volt egy élményem, ami aztán sorsdöntővé vált számomra. Az iskola elvitt bennünket egy gyerekmatinéra, a mai Szikra mozi helyiségébe, a Nyugatinál. Akkor nem mozi volt, hanem előadóterem. A Hamupipőkét láttuk, s annyira elbűvölt ez az élmény, hogy elhatároztam, színésznő leszek, és el fogom játszani, amit ott láttam. S nem várom meg, míg felnövök, hanem azonnal nekilátok. A telepen volt egy óriási széntároló hodály, vagy 30 méter hosszú. Üresen állt, belepte a szénpor. Felsikáltuk – jó koszosak lettünk tőle –, kerítettem egy lepedőt, színes rongyokat, szalagokat vettem magamra, s én voltam a főszereplő, a tündér. A próba egy hétig tartott.

Angyalföld összes gyereke odacsődült. Elsősorban azt követeltük tőlük, hogy mindenki takarítson. A telepről dorongokat kerítettünk és léceket tettünk rá, hogy legyen pad, amin ülhetnek. A belépődíj két krajcár volt, de aki dolgozott, az ingyen jöhetett be. Papírból vágtunk cédulákat, s ráírtuk: „Jegy”.

Gáspár nem ellenezte, hagyta, hogy csináljuk. Komolyan mondom, a környék minden gyereke odajött, a gazdagok is, a szegények is. Mikor láttuk, hogy a gazdagok is jönnek, azoktól több pénzt kértünk. Aztán volt egy, aki szintén gazdag volt, de nem hozott magával többet, csak annyit, amennyit mondtunk, két krajcárt. Nem akartuk beengedni, de sírva fakadt, hogy meg akarja nézni az előadást. Így aztán beengedtük. Végül mindenkit beengedtünk, a hodály zsúfolásig megtelt gyerekekkel, sokuknak már csak állóhely jutott. Felejthetetlen élményben volt részük.

Az előadás után pedig Gáspár felesége, Mariska néni átküldte hozzánk a cselédet, s magához hívatott. Mindenki megijedt, hogy most letolnak azért, amit csináltunk.

Én addig sose jártam abban a házban. A cseléd hatalmas terembe vezetett, s azt mondta, várjak, míg jön Mariska néni. Ott ültem egyedül abban az ijesztően nagy teremben, és rettegtem. A falat faburkolat fedte, körben rengeteg szék, a padlón iszonyú nagy szőnyeg, s a fejem fölött óriási csillár. Csillárt se láttam még soha, s féltem, hogy rám fog zuhanni. Ráadásul jött egy fehéregér, és fel-alá szaladgált körülöttem.

Menekültem volna, de nem lehetett: jön Mariska néni, meg kell várni. Végre megérkezett, elegáns pongyolában, szép frizurával, mosolyogva. Olyan kedvesen fogadott, hogy már a lakást se láttam annyira félelmetesnek.

– Szervusz kislányom – mondta. – Hallom, milyen szép előadást csináltál, s milyen nagy sikeretek volt. Azért akartam beszélni veled, hogy gratuláljak.

Mielőtt elmentem volna, kezembe nyomott egy borítékot azzal, hogy adjam oda az édesanyámnak, s azt mondta: látogassam meg máskor is. A borítékban ötven korona volt, hallatlan nagy pénz abban az időben. Beszélgetés közben megkérdezte azt is, mi szeretnék lenni. Mondtam, hogy színésznő. Azt felelte, nagyon szép dolog. S ha kell, majd segít mindenben, hogy a vágyaimat megvalósíthassam.

Futottam haza, hogy anyámnak odaadjam a pénzt. Meglepődött ő is nagyon. S mikor elmeséltem, hogy azt mondtam, színésznő akarok lenni, és Mariska néni hajlandó segíteni ebben, anyám nem ellenezte. Miért is ellenezte volna. Akkor még csak harmadik elemibe jártam.

Még ugyanebben az évben, 1917-ben nagyon nehéz napok köszöntöttek ránk. Apámat besorozták, elvitték katonának. Gáspárék kitettek bennünket a szolgálati lakásból, a Figyelő úton kaptunk két szobát. Anyám mosott, főzött, varrást vállalt, rengeteget dolgozott, de nem tudott eltartani bennünket. Én lelencházba kerültem, ott egyfolytában sírtam. Végül a mama elintézte, hogy mi hárman, idősebbek Balassagyarmaton legyünk a nagyszüleinknél, s a két kicsivel így-úgy elboldogult.

Szerencsére apánkat már 1918-ban leszerelték, mint ötgyerekes családfenntartót. Emlékszem, én voltam az első, aki megpillantotta, ahogyan jött, a hátán valami összecsavart takaróval vagy köpennyel. Az állásába is visszavették, megint együtt lehettünk.

Az 1919-es forradalom és a Tanácsköztársaság idejéből csak homályos emlékeim maradtak. Az iskolában a Himnusz helyett az Internacionálét énekeltük. A telepen nagy volt a ribillió, Gáspárék gyorsan csomagoltak, elutaztak valahová. A házukat lefoglalták. A Rákosrendező felől gyakran hallatszott lövöldözés, és a pályaudvaron krumplit, almát lehetett lopni. Ez nekünk, gyerekeknek nagyon tetszett: rekvirálásnak mondtuk, s jó heccnek számított.

A házban közös vécé volt. A jobbmódú lakók is azt használták, s mi, szegényebb gyerekek kiírtuk az ajtajára. „Heréknek belépni tilos!”. A nővérem lett a házban a gyerekfelelős. Egyszer kivittek bennünket a Margitszigetre. A bejáratánál nagy transzparens fogadott: „Gyerekek, tiétek a jövő!”. Némán, nagyon fegyelmezetten vonultunk be, úgy megilletődtünk attól, hogy a jövő a miénk. Aztán felejthetetlenül finom tejbegrízt kaptunk kakaóval, s Benedek Elek mesélt nekünk – könnyeztünk, kiabáltunk, úgy élveztük.

Végül megbukott a Tanácsköztársaság, bejöttek a románok. Mindenfelé lövöldözés, rettenetes hírek gyilkosságokról, pogromokról. Az iskola szünetelt, anyám még az utcára se engedett ki bennünket. Amikor megindult a tanítás, ismét új éneket tanultunk: „Horthy atyánk, hős vezérünk". Meg azt a mondókát, hogy „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország".

Apám egyre többet dolgozott, de láttam, hogy a szüleim aggódnak. Ekkor érte apámat a szerencsétlenség. Olyan otthonosan járkált a telepen a vonatok között, mint a saját lakásában, s ez lett a veszte. Egy szállítmány átvételekor két vagon ütközője közé állt, s a vonat tolatni kezdett – abban a pillanatban szörnyethalt.

Azt mondják, nincs telepátia, pedig valami mégis van. Aznap, mielőtt iskolába mentem volna, azt mondtam anyámnak:

– Tudod, mit álmodtam? Azt, hogy meghalt a papa.

– Hülyeségeket beszélsz! – válaszolta. – Ilyeneket még mondani sem szabad.

Jó, elmentem az iskolába. Hazafelé jövet gyerekek futottak elém:

– Siess, meghalt a papád!

Akkor nem, csak később jöttem rá, milyen furcsa volt ez az egész. Még anyám is emlegette.

Mikor hazaérkeztem, anyám körül ott álltak az emberek, nézték. Sírni sem tudott.

Megtakarított pénzünk egy fillér se, a gyerekek mind iskolások, a legidősebb bátyám is csak 17 esztendős, érettségi előtt. Gáspáréktól még egy évig kaptuk a fizetést, de az idő gyorsan szaladt, s aztán anyám a lakbért se tudta kifizetni. A háziúr kipakoltatta a bútorainkat az utcára, tíz napon át ott aludtunk a szabad ég alatt. Mi, gyerekek röhögtünk, viccesnek találtuk; anyánk kevésbé. Végül anyánk bátyja segített rajtunk. Jómódú ember volt, kispesti iparos, neki is volt egy fatelepe. Kifizette a lakbért, visszaköltözhettünk, s rendszeresebben kezdett támogatni bennünket. De nehezen, borzasztó nehezen éltünk.

Minthogy sürgősen gondoskodni kellett a megélhetésünkről, bátyám beállt tanoncnak az Egyesült Izzóba. A nővérem varrótanonc, Endre öcsém műszerésztanonc lett. Engem vidékre, lelencbe adtak, de ott megtetvesedtem, és állandó hasmenés gyötört. Amikor anyám meglátogatott és látta, hogyan nézek ki, sírvafakadt és azonnal hazavitt. Imre öcsém alig volt 12 éves, egy vidéki pékségbe került. A szakma tanulása helyett azonban cselédkednie kellett: a péknek volt egy idióta gyereke, azt etette, pesztrálta. Nagyon rosszul bántak vele. Amikor karácsonyra hazajött, keze-lába megfagyva, és teljesen búskomor volt. Mégis ott kellett maradnia még egy évig, amíg a bátyám felszabadult, hogy legyen a családban legalább egy kereső. Anyám bennünket látott el, s mindenféle varrást vállalt mint bedolgozó.

A polgári iskolába jártam, 14 éves koromig. Mellette azonban – 12 éves koromtól – dolgoznom is kellett. Valaki beprotezsált masamódnak – így hívták akkoriban a kalaposlányokat – a Deák Ferenc utcába. A tulajdonoséktól kaptam ebédet, de nekem is cselédeskednem kellett. A szakmából alig tanultam valamit, igaz, nem is érdekelt. A kalapokat kellett a kuncsaftokhoz szállítanom. Ha messze laktak, kaptam villamospénzt, s néha borravalót is a zsebembe dugtak. A villamospénzt is megtakarítottam, gyalog mentem. Mindenhová gyalog mentünk, órákig baktatva jártunk be Angyalföldről a munkahelyünkre, s ha nagyon rossz volt az idő, úgy villamosoztunk, hogy minden állomásnál leszálltunk, majd a következő kocsira fel. Így elkerülhettük az ellenőröket.

1922-ben befejeztem a polgári iskolát, s egy évre rá, 15 éves koromban a kalaposék is kezembe nyomták a felszabadulási könyvemet. Egyúttal felmondtak, hiszen többé már nem lettem volna ingyen munkaerő, fizetést kellett volna kapnom. Egy barátnőm beajánlott nyakkendővarrónőnek, de azt nagyon utáltam.

S akkor nagyot gondoltam: megvalósítom régi álmomat, színésznő leszek. Titokban elmentem a Színiakadémiára, de kiderült, hogy ott tandíjat kell fizetni. Mit csináljak? Felkerestem anyám testvérét, aki Kispesten, az Aradi utcában volt iparos, és aki addig is támogatott bennünket.

Tudtam, a színésznőségre biztosan nem ad pénzt, ezért azt hazudtam neki, hogy könyvelői tanfolyamra mennék. Ehhez havi 50 pengő kellene egy éven át, de ne árulja el anyámnak, titokban akarom tartani. Csodák csodájára beleegyezett.

A felvételire gyorsan megtanultam Petőfitől „A farkasok dalá"-t. Rettenetes izgalommal mentem el a Vas utcába, de amíg a folyosón vártam, hirtelen végtelen nyugalom szállt meg. Nekem sikerülni fog. Nem akarok tovább így élni.

Behívtak, csupa nagy színész és rendező ült velem szemben. Szépen elmondtam a versemet, s akkor azt mondták, szavaljam el a Szózatot is. Elkezdtem nagy lelkesedéssel, de a második szakasz után megakadtam. Nem jutott eszembe a további szöveg. Mire az egyik vizsgáztató rámdörgött:

– Nem szégyelli magát, magyar létére nem tudja a Szózatot?!

Kivágtam magam:

– Hogyne tudnám, csak félek, azért nem tudom.

Elég az hozzá, hogy felvettek, s járhattam az Akadémiára. Kiválóságok tanítottak, s meg is voltak velem elégedve. De aztán mozgolódni kezdtek a növendékek, hogy az Akadémia elavult, itt a Nemzeti Színház álpátosza uralkodik. Az új, az igazi a Vígszínház stílusa, amit a Színész Egyesület Iskolájában tanítanak. Most az a legjobb. Kezdtek átiratkozni oda, s másodévben én is velük tartottam. Ez akkoriban olyan lelkesítő volt, s talán valójan jobb is. Mindenesetre ott tanított Bárdi Ödön, a Góth házaspár, Varsányi Irén, s más neves művészek. Tudták, milyen anyagi gondjaim vannak, s a következő évben már ösztöndíjat kaptam. Vajda László különórákon is foglalkozott velem, hogy a műveltségbeli hiányaimat bepótoljam.

Ezzel egy időben két másik nagy változás is bekövetkezett az életemben. Volt egy színiiskolai barátnőm, Boriskának hívták, a vezetéknevére már nem emlékszem. Egy likőrgyáros egyetlen lánya volt. Meghívott a szüleihez ebédre is, máig előttem van, hogy a cselédlány hosszú tálcán olyan fasírtot szolgált fel, amelyiknek a közepén még tojás is volt. Alig vártam, hogy ehessek belőle, ilyet még sose láttam. Aztán Boriska összeismertetett egy Vágó nevű mérnökkel. Vagyonos ember volt, valamelyik gyár főrészvényese. Meghívott bennünket a Tőmoziba. Mozi után vacsorázni, végül pedig hazakísért. S attól kezdve rendszeresen kísérgetni kezdett, kijött velem Angyalföldre nap mint nap.

Kellemes ember volt, finom modorú, szép bókokat tudott mondani. Én pedig 16 éves voltam, állandóan éhes, és szégyelltem a szegényes ruhámat. S még nem tudtam, hogy a szerelemhez más is kell, nemcsak pénz. Addig duruzsolt, míg én is vonzódni kezdtem hozzá. Végül kihasználta a kellő pillanatot. Egy bőséges vacsora után felvitt a lakására – előkelő környéken lakott, a Bajza utcában –, s az egész éjszakát nála töltöttem.

Egy esztendeig tartott a kapcsolatunk. Nagyon jóban voltunk, anyagilag is segített, igaz, csak módjával. A lakására jártam fel: nyilvános helyen nemigen mutatkozott velem. Azt ígérgette ugyan, hogy majd feleségül vesz, de a nyilvánosság előtt nem vállalt. Ezt már akkor is észrevettem, s így kevésbé voltam szerelmes belé, mint amennyire ő belém.

A másik nagy változás – ugyancsak 1925-ben – az volt, hogy kapcsolatba kerültem a munkásmozgalommal. A nővéremnek ugyanis udvarolt egy Quirt László nevű fiú, nagy turista. S egy alkalommal azt mondta nekem:

– Olga, te olyan jól tudsz szavalni. Van egy társaság, csupa érdekes fiatal, a Kevély-hegyre járunk kirándulni. Gyere el és szavalj nekik.

Én akkoriban Ady-rajongó voltam, majdnem minden versét kívülről tudtam. Egyébként fantasztikus gyorsan tanultam meg a verseket. Kétszer-háromszor átolvastam, s már meg is ragadt bennem. Óriási volt a repertoárom.

Aztán egy vasárnap elmentem velük kirándulni. Sok fiatal volt ott, olyan kedvesen biztattak, hogy szavaltam nekik Ady-verseket. Egy idősebb ember, aki előtte valami előadást is tartott nekik, odajött hozzám, átölelt, s azt mondta:

– Kislány, aki így tud lelkesíteni, annak köztünk a helye. A többiekhez fordulva pedig hozzátette: – Gyertek, fiúk, fogjátok meg és többé ne engedjétek el.

Később tudtam meg, hogy ez az ember Stromfeld Aurél volt. Másnap pedig a kirándulók közül ketten értem jöttek. Elmondták, hogy valamennyien az akkortájt alakult Vági-párt – mert azt úgy hívták –, az MSZMP tagjai, s rábeszéltek, hogy lépjek be. Elvittek az MSZMP központjába, a Hernád utcába, s ott bemutattak Vági Istvánnak, Kis Hugónak, Szerényi Sándornak, Lőwy Sándornak, másoknak. Nagyon rá akartak venni, hogy csatlakozzak hozzájuk, mert a pártnak szüksége van művészekre.

Engem meglepett, hogy vannak ilyen emberek, akik szervezkednek, változtatni akarnak a világon. Otthon izgatottan meséltem, kikkel találkoztam. A bátyám furcsállta a históriát, s úgy döntött, másnap ő is velem jön, megnézi magának, kik ezek. Így is történt, s a Hernád utcában úgy megbabonázták, hogy csatlakozott a párthoz, végül pedig a nővérem és az idősebbik öcsém is belépett. Rövidesen az MSZMP Központi Kulturális Bizottságának tagja lettem, s az angyalföldi kultúrbizottság vezetője.

Szervezetünk a Teve utca és a Gömb utca sarkán volt. Talán furcsa, ha az ember önmagáról mond ilyesmit, de az az igazság, hogy amikor én ott szavaltam, az ablakokat ki kellett nyitni, olyan tömeg volt, az utcán állva is hallgattak az emberek. Forradalmi verseket mondtam a függöny, világítás nélküli dobogón, szűnni nem akaró taps kíséretében. Néha órákon át nem engedték befejezni a műsort. S ha megláttak az emberek Angyalföld utcáin, a Hungária körúton, utánam jöttek, azt mondogatták: „Ez Lányi Olga, nézd, ott megy a Vági-párt szavalója”. ”Menjünk oda, ahol szaval, lehet potyán hallgatni!” Nagyon nagy lettem. Büszke volt rám még az anyám is.

Csakhogy e szép élmények mögött újabb gond sötétlett: teherbe estem. Amikor ezt megmondtam a barátomnak, Vágónak, kiadta az utamat, megszakított velem minden kapcsolatot. Rettenetesen kétségbeestem, nem tudtam, mitévő legyek. Anyámnak nem mertem bevallani, hogy gyereket várok. Már a hetedik hónapban voltam, amikor megtudta. Bármilyen rendes ember volt, fogva tartották az előítéletek, hogy mit szólnak a szomszédok, s azt mondta, nem vihetek haza egy „fattyút”.

Engem ennél is jobban aggasztott, hogy azt sem tudtam, hol fogom világra hozni a gyerekemet. Végül az elvtársaimhoz fordultam segítségért. Schönstein doktor Weisz Aliz szülészetén biztosított számomra egy ágyat. Így szültem meg 1925-ben, 17 évesen a kislányomat, Zsuzsikát. S hogy a gazdag emberek törvényes feleségei, akik ezen az előkelő helyen szültek, nehogy kifogást emeljenek, Pápa József elvtárs járt be hozzám, mint „férj”.

Két hónapon át még utókezelés címén ott maradhattam, amíg helyet nem kaptam a lányanyák menhelyében. Az szörnyűséges volt. A jómódú megesett lányok fizettek, s így nekünk, szegényeknek kellett dolgoznunk rájuk is, reggeltől estig. Aztán meglátogatott Szántó Judit, akivel már korábbról jóban voltam, s mikor meséltem neki, milyen helyzetben vagyok, azt mondta:

– Azonnal vedd a gyereked, és gyere hozzám.

Szoba-konyhás kis lakásban szorongott az édesanyjával és Éva lányával. József Attila is odajárt már, s most engem is befogadott a gyerekemmel. Esernyőket varrt, én is segítettem neki.

Nagyon jellemző volt rá ez a meghívás. Mindenben ilyen volt: nagyvonalú, tisztességes. Igaz, kemény, mert vele is nagyon keményen bánt az élet. Borzasztó keményen. Bár amikor varrás közben beszélgettünk, inkább elkeseredett volt. Nem jól látták őt, akik később megrágalmazták. Az igazság az, hogy tulajdonképpen nem József Attilába volt szerelmes, hanem Hidas Antalba, az első férjébe, akitől a kislánya, Éva is született, s aki otthagyta Kassán, és elment Lippai Ibolyával. Tagadta ugyan, mégis az az igazság, hogy érzelmileg elsősorban Hidashoz kötődött. Ezért volt talán olyan kemény József Attilával. Emlékszem, egyszer, amikor József Attilát várta, s varrta, varrta az esernyőt, azt mondta:

– Tudod, minden kis költő úgy jön ide, hogy nagynak képzeli magát.

Később megváltozott a véleménye, de akkoriban még így látta József Attilát. De nem csak ő. A Fészek kávéházban is, ahová óriási fekete kalapban, fekete pelerinben szélvészként szokott berobbanni József Attila, az emberek azt mondták:

– Itt jön az őrült!

Szántó Judit az én ügyemben is keményen intézkedett. Amikor Vágó megszakította velem a kapcsolatot, az asztalra csapott:

– Hohó, nem úgy megy ez! Nem fogja megúszni, fizessen!

Addig unszolt, míg bepereltem. A házvezetőnő tanúskodott mellettem, s a bíróság havi 50 pengő tartásdíjra kötelezte Vágót. Fizette rendesen. Végül anyám legyőzte magában az előítéleteit, hazamehettünk. A tartásdíjjal az anyagi helyzetünk is javult.

2.

Rohanó esztendők következtek. Befejeztem a színiiskolát, tevékenykedtem a legális pártban, az MSZMP-ben, de emellett 1926-ban Nemes Dezső beszervezett a KIMSZ-be is. 1927-ben, amikor Vági Istvánt és az MSZMP más vezetőit letartóztatták, s a legális párt szétesett, az illegális párt, a KMP tagja lettem. Pártsejtünk nagy titokban, lakásban, üzlethelyiségben ült össze. De az illegális szemináriumon kívül mást nemigen csináltunk.

Viszont a legális munkásszervezetekben annál többet szavaltam, nem volt olyan munkásotthon, ahol ne léptem volna fel. S mindenütt óriási sikerrel. Egy alkalommal például a bőrösöknél elmondtam a „Vihar Sangháj felett" című verset – nem emlékszem, ki írta, talán Hidas Antal –, amiben olyasmik voltak, hogy „itt pöffeszkednek előttünk a nagyhasú tisztek". Tudni kell, hogy a szocdemek és a többi legális szervezet mindig előre bejelentették az előadásokat, s a műsort is be kellett adni. Az enyémet is, természetesen. Igen ám, de nekem mindig ráadást kellett szavalnom, s ilyenkor effajta, bejelentetlen verseket mondtam. Ennél a versnél a rendőrtiszt felrohant a dobogóra, odaállt elém s a kardjára csapva azt ordította:

– Hagyja abba, mert letartóztatom!

Oldalt léptem, ide-oda mentem, hiába követett üvöltve, hogy „hagyja abba!", végigszavaltam, s aztán még meg is hajoltam. Óriási éljenzés tört ki, a közönség székekkel fenyegette a rendőrt, körülvett, hogy egérutat nyerhessek, az utcán pedig tömegtüntetés támadt. Kivonult a rendőrség, összetűzés, letartóztatások. Engem akkor nem fogtak el, de a vezetőséget pénzbírságra ítélték. S pár nap múlva, amikor semmi okuk nem volt rá, elvittek. De csak néhány napig tartottak benn.

Ilyesmi gyakran előfordult a műsoraim után, s a rendőri jelentésben – később láttam a Párttörténeti Intézetben – azt írták, hogy „Lányi Olga szavalata lázongásra izgatja az amúgy is forradalmi tömeget".

1927-ben, amikor Stromfeld Aurél meghalt, a temetésén én szavaltam Ernst Tollertől a „Rekviem"-et. Nem volt az sem rizikómentes. Óriási tömeg, legalább tízezres felvonulás. És majdnem ugyanannyi rendőr, méghozzá lovasrendőr. Tizenkilenc éves voltam, s bizony, amikor bejelentették, hogy én következem, a szívem dobogott egy kicsit. Megijedtem, de szavaltam rendületlenül: „Hajtsátok meg a vörös zászlót, a szabadság zászlaját, a szeretők zászlaját". Másnap egy jobboldali lap azt írta: „Lányi Olga guruló rubelekért meghajtotta a vörös zászlót Stromfeld Aurél sírja előtt".

Azt se tudtam akkor, hogyan néz ki egy rubel.

Aztán a KMP-ben Schillinger László lett a felső kapcsolatom, aki elmondta, most alakítják meg a 100% című lapot és az ugyanolyan nevű szavalókórust. A kórus bizony elég gyenge, de ha odamennék, segíthetnék nekik. Egyébként is úgy látja a párt, hogy konspirációs okokból helyesebb, ha csak legálisan, művészként tevékenykedem a mozgalomban.

– Semmiféle illegális munkát nem adunk neked mostantól – mondta –, mert a legnagyobb szolgálatot azzal teszed a pártnak, ha szavalsz. Neked ez lesz a pártmunkád.

Ezután már az egyetlen illegális tevékenységem csak az volt, hogy Martos Flóra felkérésére megalakítottam a 100% kóruson belül a Vörös Segélyt.

Elvittek Tamás Aladár Ó-utcai lakására, ő szervezte a 100%-ot. A szavalókórus éjt nappallá téve hol próbált, hol szerepelt. A szóló, az egyéni szavalat szerepköre mindig engem illetett meg. Nem volt Budapesten olyan munkásszervezet, ahol fel ne léptünk volna. Aztán a vidéket is jártuk. A tagság egyre bővült, majd úgynevezett fiókjaink alakultak. Tamás Aladár engem bízott meg, hogy Angyalföldön, Kispesten, Kőbányán, Újpesten szervezzek ilyen kórusokat. Még a kirándulásokon is szavaltunk. Majakovszkijt, Bechert, Ernst Tollert, Kurt Tucholskyt, a magyarok közül Hidas Antalt, Komját Aladárt, Gereblyés Lászlót, Illyés Gyulát, s én persze a legkedvesebb költőmet, Adyt.

Vajda László, az európai hírű színházi szakember, aki a színiiskolában is felfigyelt rám, nem helyeselte, hogy ilyen helyekre járok. Egy alkalommal eljött a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesületébe, ahol felléptem. Ha jól emlékszem, Sebes Pál volt a titkár, és Vajda azt mondta neki:

– Beszéljék le Lányi Olgát arról, hogy így műkedvelősködjék. Azt tervezem, hogy bejuttatom a Magyar Színházhoz.

Sebes azt válaszolta:

– Lányi Olga burzsoá színházhoz nem szerződik!

Így mondta, helyettem. Én büszke voltam erre, de nem tartottam helyesnek, hogy a nevemben nyilatkozik. Na, mindegy. Vajda jót akart, beajánlott ide, beajánlott oda, sokat statisztáltam a Nemzetiben és főként a Vígszinházban. Én vittem be a pohár vizet, reszkető kézzel. A növendéktársaim nagyon irigyeltek. Vajda ki akart segíteni a helyzetből, amiben voltam, de nem sikerült neki.

A 100%-nál megismerkedtem Palasovszky Ödönnel. Róla ma keveset beszélnek, nem tudom miért. Tehetséges, kulturált ember volt, az avantgárd vezére. Nagyon jóban lettünk, én is vonzódtam az akkori kísérletekhez. Együtt gondolkodtunk, az volt a véleményünk, hogy bármit csinálunk, mindegy, hogy mit, csak ne azt, ami van. Felléptem az általa rendezett híres Cikk-cakk estéken, többnyire a Zeneakadémián. Érdemes volt ilyen estéket rendezni, mert nagy közönséget vonzott. Zsúfolásig tömött nézőtér, hogy úgy mondjam, még a csillárokon is lógtak az emberek. Óriási sikerek voltak. Ide persze főleg értelmiségiek jöttek, akik éheztek az új szóra, más szóra, és arra a gondolatra, hogy a világ szebb lehetne, jobb lehetne. Nagy igazságtalanság, hogy 1945 után Palasovszkyt elhallgattatták. Ő egy új kultúrát akart kialakítani. Nem tehetett arról, hogy mást csinált, mint amit Szovjetunióban. Moszkvából nem kaptunk olyan anyagokat, hogy tudjuk, mit kell a művészetben csinálni.

A Zeneakadémián Ady-esteket is tartottak, s a Vigadóban is. Ezekre engem mindig meghívtak. Kiváló művészekkel léptem fel, amilyen Alpár Gitta, Péchy Blanka, Baló Elemér volt. Havonta egyszer, néha hetenként rendeztek ilyen Ady-esteket. S míg a munkásotthonokban – természetesen – ingyen léptünk fel, itt pénzért árusították a jegyeket és 10–15–20 pengőt adtak egy szavalásért. A nyakkendővarrás mellett ez volt a jövedelmem.

Közben írókkal, művészekkel is megismerkedtem. A Szív utca és az Andrássy út sarkán volt a Fészek kávéház, s ott minden héten háromszor, hétfőn, szerdán és szombaton este nyolckor összejött egy asztaltársaság. Fenntartott helyünk volt, mindig ugyanoda ültünk, és mindig csak egy kávét rendeltünk. Valamennyien nagyon szegények voltunk.

Rendkívül érdekes emberek jártak oda, s heves viták folytak. Mint fiatal lányra, igen nagy hatással volt rám ez a társaság. Külön-külön is szólnom kell róluk. Illyés Gyula volt az egyikük, ő akkor jött haza Párizsból. A Főnixnél dolgozott, s az édesanyjánál lakott, Angyalföldön, ahol én is. Így aztán amikor éjjel kettőkor-háromkor felkerekedtünk, mindig együtt mentünk haza kettesben. Nagyon megszerettük egymást, már úgy, mint emberek. Versekről beszélgettünk, nem politikáról vagy elvekről. Segített a versek betanulásában és rendezői instrukciókkal is. Nagyon tisztességes volt, abszolút baloldali. Csak jó emlékeim vannak róla.

A zeneszerző Kozma József is odajárt. Ő is csuda érdekes ember volt. Elképesztő lelkesedéssel állított be közénk:

– Ide figyeljetek, megzenésítettem a lyoni selyemszövők indulóját!

Nem hallottam ugyan azt az indulót, de úgy tudom, később sokat játszották.

Aztán Nagy Lajos, az író. Szürke arca volt, sosem mosolygott, s ritkán szólalt meg, de akkor annál hosszabban beszélt. Híres hipochonder is volt. Tudta magáról, hogy annak tartják, s egyszer, amikor meghalt valaki az ismerősei közül, a temetésen a sírokra mutatva azt mondta nekem:

– Látja Olga, ezek is mind hipochonderek voltak!

Gereblyés Laci. Hát ő nem lett nagy költő, de kedves volt, aranyos, lelkes, én nagyon szerettem. Nem úgy, mint Gergely Sándort. Ő valahogy olyan merev ember volt, s én nem kedvelem a merev embereket. Azért vele is jóban voltunk.

Tamás Aladár is oda járt. Ő volt a 100% főszerkesztője, de a társaságnak nem lett főszereplője, csak közénk tartozott. Kicsit merev volt ő is, bár nagyon tisztességes. És sok mindent vállalt, kockáztatott. De nem volt igazi művész, olyan, aki hajlamos a megértésre, megbocsátásra. Valahogy más volt. Nem rajongtam érte, de tiszteltem, és elismerem, amit a párt érdekében tett. Energikus, kiváló szervező volt,össsze tudta tartani az embereket.

Közénk tartozott Agárdi Ferenc is, a kultúrtörténész, Szélpál Árpád a Népszavától, aki mindig fázott és felhajtott kabátgallérral járt, meg Biró Lajos. Nem az író, egy tisztviselő, nagyon művelt, rendes, baloldali ember. Hogy kommunista volt-e? Akkoriban a legtöbbjükről nem tudtam volna megmondani, hogy ez kommunista, az pedig nem az. Demokraták voltak, humanisták, igaz emberek, megbízhatóak. S ha valaki igazán kommunista, az demokrata, humanista, mert enélkül kommunista sem lehet. A férjemtől, Hevesi Gyulától se hallottam soha, hogy „én kommunista vagyok!". Viselkedni kell tudni úgy. Áradnia kell az emberből, anélkül, hogy mondaná.

Más kérdés, hogy akik akkoriban részt vettek a mozgalomban, egyre azt kiabálták: „marxisták vagyunk!". Pedig nemigen olvastak marxista műveket. Marxtól éppenséggel semmit. Nagyon kevés olyan embert ismertem a mozgalomban, akik igazán intelligensek, műveltek voltak. Értelmiségiek, írók.

De azért voltak marxista füzetek, amelyeket forgattak az emberek: a Schönstein-füzetek. Azokat én is olvastam, és magával Schönsteinnel is jóban voltam; már meséltem, hogyan segített rajtam. Ő is oda járt a Fészek kávéházba a menyasszonyával.

Aztán volt például egy Trockij-könyv, amit szintén olvastunk. Legalábbis én elolvastam, mielőtt még Trockijt kiátkozták volna. Forradalom vagy mi volt a címe, magyar nyelven jelent meg. S itt-ott részt vettem az illegális szemináriumokon, ahol Marx Tőkéjét magyarázták. Az áru hogyan keletkezik, az extraprofit miből lesz. Ezek a szavak felkeltették az ember kíváncsiságát, s akkor hozzáolvasott. Már aki.

Nekem a 100% is járt állandóan. Abban voltak elméleti írásai Lukácsnak is, másoknak is. Szociológiai tanulmányok, kritikák. Az ilyesmit mindig nagy érdeklődéssel böngésztem.

1927 után, amikor az MSZMP-t a rendőrség szétverte, a 100% a párt egyetlen legális szervezete volt. Igaz, én nem emlékszem egyébre, mint arra, hogy a nyári vasárnapokon eljártunk a gödi Fészekbe, sátrakat állítottunk fel, szavaltunk, műsort adtunk s utána röplabdáztunk.

A rendőrség viszont üldözni kezdett bennünket. Többször letartóztattak, de mindig csak egy-két napra. A szocdemeknek sem tetszett, amit csináltunk. Egyszer

Kispestre készültem, s az elvtársaim figyelmeztettek, hogy a szocdemek meg akarnak verni. Ifjúmunkásokat küldtek velem. Volt is valami dulakodás, de engem nem bántottak.

1930-ban Ernst Toller „Géprombolók” című darabját rendezte Palasovszky. Vagy nem ő? Nem is emlékszem. Mindegy. Szóval a Városi Színházat béreltük ki. A női főszerepet én játszottam volna. El is jutottunk egészen az utolsó próbáig. A főpróba másnapra volt kitűzve. S akkor engem letartóztattak. Másokat is. Még a börtönben is mondtam a szerepemet, de mire kiengedtek, a bemutató „technikai okok miatt” elmaradt. Pedig már a jegyeket is eladták, telt háznak ígérkezett.

Lefogatásom alatt Sombor-Schweinitzer, a politikai rendőrség hírhedt főnöke elé vezettek. Azzal kezdtem, hogy kikértem magamnak, amiért prostituáltak közé csuktak a zárkában. Azt válaszolta:

– Ohó, maga azt hitte, hogy szanatóriumba került?

Én aztán csak hallgattam, mert a pártban mindig arra intettek, kihallgatáskor az ember ne mondjon semmit. Hagyjuk, hogy ők beszéljenek. Hát így tettem én is. Schweinitzer azt mondta:

– Maga még olyan fiatal. Hozok egy tükröt, megmutatom, hogyan fest itt a börtönben. Miért csinálja ezt? Hagyja abba. Olyan tehetséges, akar egy szerződést a Nemzeti Színházhoz? Azonnal elkészítjük, aláírhatja.

Ahogy a pártban mondták, nem válaszoltam. Nem is hittem el, amit mondott, hiszen a színházi szerződéseket nem a rendőrségen keresztül szokták intézni. Vagy ha igen, akkor annak ára van. Schweinitzer erre így folytatta:

– Nézze, ha ez így megy magánál, eltiltom a fellépéstől. Nem léphet fel többé Budapesten és környékén, sehol. És akkor mit tud csinálni? Elmegy a többi emigráns után a Szovjetunióba. Ott viszont az elvtársai köpni fognak magára. Senkije sem lesz, elvész a művészet, a fiatalság. Jó, ám tegye.

Tovább hallgattam, ezt se hittem el. Aztán kiengedtek, de másnap kaptam egy írást, hogy Budapesten és környékén tilos a nyilvánosság előtt szerepelnem. Azért utána is szavaltam még, de csak illegális összejöveteleken, egy-két ember előtt.

Bizony, nem tudtam, mitévő legyek. A kislányomat ellátta az apja, de mi legyen az én sorsom? A családom szegény, segíteni kell a kisebb gyerekeken. A nyakkendővarrást, amivel addig is kiegészítettem a fellépésekkel keresett pénzt, utáltam. Az óriási gazdasági válság évei voltak ezek, szinte lehetetlen volt bármiféle munkát találni. Bizony, megfordult bennem az is, írok Chaplinnek egy levelet Amerikába, hogy vegyen magához.

S mit tesz Isten? Valamelyik elvtárs – nem emlékszem már, ki – azt tanácsolta, menjek a Szovjetunióba.

– Ott most nagy fellendülés van – mondta –, óriási dolgok történnek, s téged, a kommunistát úgy fogadnak majd, mint egy hősnőt.

Bedőltem. Mondom, a nagy gazdasági válság ideje volt, a mérnökök, tudósok, szakemberek, munkások úgy néztek a Szovjetunióra, mint a megváltás földjére. Ha visszagondolok erre az időszakra, olyan volt számunkra a Szovjetunió, mint egy álomkép. S nem csak a kommunisták számára. Fantasztikus vonzereje volt a Szovjetuniónak. Emlékszem, vetítettek a moziban egy szovjet filmet, a „Dzsingisz kán”-t. Hát olyan sorállás volt a jegyért, hogy a rendőrséget kellett kivezényelni.

A munkanélküliek csak egyetlen hívó szóra vártak. Ha ez a sok tehetséges, képzett ember akkor odament volna, abba a hatalmas országba, ahol minden megterem, minden természeti kincs megtalálható, csodákat művelhetek volna. Annál is inkább, mert nemcsak a megélhetésért mentek volna, hanem lelkesedésből. De nem hívták őket, hát mentek a tengeren túlra. És ott csináltak Amerikát, nem a Szovjetunióban. Voltak itt nagy marhaságok, hogy úgy mondjam.

Engem viszont rábeszéltek, hogy menjek oda. Kérdeztem, hogyan? Hát az nem egyszerű. Gács László jelentkezett, hogy elintézi az útlevelet, amivel kijuthatok a Szovjetunióba. Miként intézte, fogalmam sincs.

Ezekben a napokban már érezhető volt, hogy a rendőrség készül valamire a 100% ellen. A kórust nem tiltották be, de sejtettük, csak arra várnak, hogy összejöjjünk, s akkor rajtunk ütnek, és egyszerre kerítik kézre az egész tagságot. Mikor ez nem sikerült nekik, egyenként fogták le a lakásaikon az ismertebb elvtársakat, Tamás Aladárral kezdve. Engem is kerestek, de én már utasítást kaptam a párttól, hogy ne menjek haza.

De hova menjek? Kihez? Valahogy, nem tudom miért, Nagy Lajosra esett a választásom, az íróra. Keresni kezdtem a kávéházakban. A Fészekben nem volt, de tudtam, hogy a Japánba is jár, s ott meg is találtam. Mondtam neki, bajban vagyok, meg kellene húznom magamat valahol egy éjszakára.

– Hát Olga – válaszolta –, jöjjön hozzám. Én majd itt éjszakázom a kávéházban.

Szűk kis cselédszobában lakott, nem volt benne más, mint egy ágy, egy keskeny asztalka meg egy szék. Amikor beléptünk, nekem rögtön le kellett ülnöm, ketten állva már nem fértünk be. Rámzárta az ajtót, s elment.

Hajnaltájt jött haza, s azt mondta, már nem bírja tovább, muszáj lefeküdnie. De keressem fel Kun Zsigát, nála ellakhatok néhány napig. Így is történt. Ajánlatos volt azonban minél hamarabb odébbállni. Aztán Antal János kerített helyet egyik rokonánál. Így jártam lakásról lakásra, rendes emberekhez, meg kevésbé rendesekhez. Mert volt olyan is, aki be se engedett. Meg olyan is, aki éjszaka dobott ki, s akkor az utcákon csatangoltam, kapualjakban húztam meg magamat. Nem volt kellemes.

A kapcsolatot Antal Jánossal tartottam, amíg a párt döntött a sorsom felől. Vele üzenték meg, hogy két nap múlva menjek el a Lipótvárosba, a Kulcsár és Huppert-féle fióküzletbe, ahol a nővérem dolgozik, s ott vár majd valaki, aki átadja az útlevelet, amellyel kiutazhatok Bécsbe. Jó, mondtam, de előtte látni szeretném a kislányomat és az édesanyámat. Beleegyeztek azzal, hogy a Hősök terén lesznek egy reklámoszlopnál, s csak távolról nézhetem őket. Így is történt. Anyám ügyesen forgatta Zsuzsikát, hogy láthassam, de ő ne vegyen észre. S közben egyre törölgette szegény a szemét a kabátujjába. A szívem szakadt meg.

Másnap elmentem a nővérem üzletének hátsó traktusába. A megbeszélt időpontban jött Gács László, átadta az útlevelet, s Hámán Kató üzenetét, hogy Bécsben keressem fel a Vörös Segélyt, ott már tudni fognak rólam. Valami pénzt is adott, egy-két napi megélhetésre.

A következő napon simán átjutottam a határon.

3.

Amikor felszálltam a vonatra, azért megborzongtam attól, hogy nem tudom, hová megyek. S azt se, mit hagytam el. Elhagytam vagy nem hagytam el? A jövő felé megyek, vagy nem oda?

Akkor döbbentem rá, mit vállaltam 22 éves fejjel. Mert itthon bármilyen nehéz sorsom volt, sikereim is voltak. Ahová megyek, lesznek-e sikereim, s mekkorák? Töprengeni kezdtem azon is, hogy elhagytam a kislányomat, az édesanyámat, a testvéreimet, a hazámat. Hiszen akármilyen volt, a hazám volt.

Vágóhoz, Zsuzsika apjához már nem kötött semmi. Fizette a tartásdíjat, elég rendesen, de más kapcsolatunk nem volt. Amikor külföldön voltam, anyám írt egy levelet, hogy Vágó megnősült, s elment hozzá a feleségével. Azt mondta, az asszony meddő, adják oda nekik Zsuzsikát. Természetesen nem adták, s ő mégis ott hagyott náluk egy nagyobb összeget. A háború alatt pusztult el ő is.

Bécsben jelentkeztem a Vörös Segélynél. Egy elvtárs lakására vittek, hogy ott legyek, amíg utasítást nem kapok, mi lesz a további sorsom. Várni kell, mert a Szovjetunióba nem olyan egyszerű az út, csak megszakításokkal lehet kijutni.

Majdnem egy esztendeig tartottak ott, eléggé keserves körülmények között. Azt mondták, a Vörös Segélynek kevés pénze van, s az is elsősorban a bebörtönzötteknek és a hozzátartozóiknak kell. Utána Prágába küldtek, ahol néhány hetet kellett töltenem, s végül 1931 tavaszán érkeztem meg Berlinbe.

Berlin bámulatba ejtett, igazi világváros volt, de rideg, amolyan császárváros, szorongtam tőle. Ahogyan meghagyták, Komját Aladár lakására mentem. Kedvesen fogadott a két fiával és a feleségével, Irénnel, aki csinos asszony volt, látszott, hogy ad magára. Megetettek, kikérdeztek az otthoniakról, kicsit megnyugodtam. Komját átkísért a Vörös Segélyhez. Azok is barátságosak voltak, adtak pénzt, s egy elvtárs elvitt a szálláshelyemre. A Bülow Strassén laktam, egy asszonynál, aki a Rote Fahnét, a párt lapját terjesztette. Ritkán volt otthon, úgy tűnt, mintha nem is itt élne, ez csak ideiglenes szállása lenne.

Mindennap be kellett menni a Vörös Segélyhez. Sokat mászkáltam, sok furcsaságot láttam. Férfiakat kifestve, női ruhában, kezükben korbácsszerű bottal, nőket férfiruhában. Rendezett, tiszta, széles utcák, gyönyörű fasorok, a megelégedés és a nyugalom hangulatával. Az olcsó, zsúfolt vendéglőkben viszont, ahová én jártam, mindenki ideges volt. Az asztalnál ülők mögött ott álltak a helyre várakozók, s kinézték a falatot a szájukból. A tágas üzletekben sok halféleséget láttam, de mind sózottat. Vaj nem volt, csak margarin. A kosztjukat nem találtam ízletesnek, de az olyan éhes, fiatal lánynak, amilyen én voltam, akármi jó volt.

Aztán figyelmeztettek a Vörös Segélynél, hogy másnap ne menjek az utcára. Tüntetések, lehet, hogy utcai harcok is lesznek, s én, mint külföldi, bajba kerülhetek. Meg is ígértem, de persze, hogy már kora reggel elrohantam megnézni, mi van. Izgatott embereket láttam, akik mind egy irányba siettek. Velük tartottam. A Lustgartenhez érkeztünk. Az egy óriási tér, körben az utcák torkolatai. Elképesztő tömeg, rengeteg lovasrendőr.

Annyi eszem azért volt, hogy egy utcatorkolatnál álljak meg, ha mégis történik valami, el tudjak futni. Hatalmas emelvényt láttam, üresen. A két oldalán és alatta hosszú sorban, majdnem a tér végéig fiatalemberek álltak. Egyforma magasak, egyforma szőke, oldalra fésült hajjal, mintha ikertestvérek lennének. Csak később tudtam meg, akkor még senki nem tudta, hogy ezek az SA, a náci párt rohamosztagának tagjai voltak. Egyforma barna ingben, zöldesbarna bricsesznadrágban, tükörfényes fekete csizmában. Mindenki azt nézte, mi az a furcsa ismeretlen kereszt, ami a karszalagjukon van. Ez volt a Hakenkreuz, a horogkereszt. Hamarosan megismerte az egész emberiség.

Aztán zászlók erdeje kezdett lengeni, ugyanilyen horogkeresztekkel, s valamiféle zene harsogott. A tömegben egyre nőtt a várakozás feszültsége. Mindent úgy rendeztek meg, hogy minél látványosabb legyen. A tribün lassan kezdett megtelni. Hallottam, a hátam mögott mondják, ez Himmler, az Göring, meg mit tudom én, kiket mondtak még. Vagy nyolc ember vonult be, csupa ilyen nagyság. S végül a barnaingesek kórusban, kinyújtott karral, ujjongó hangon vagy húszszor egymás után azt üvöltötték: „Heil Hitler!"

Akkor lépett az emelvényre Hitler, akinek ez volt az első nyilvános szereplése Berlinben. Intett, az üdvrivalgás félbeszakadt, s ő kezdett üvölteni. Félelmetes ordítás volt. Én akkor már jól tudtam németül, de olyan hadarva üvöltött, nem értettem belőle egy szót se. Igaz, messze is voltam, s csaknem minden mondata után felharsant a barnaingesek „Heil"-kórusa. Mások se tudták, mit beszél, de nem is az érdekelte az embereket, mindenki csak ámult és bámult. Mikor befejezte a mondanivalóját, orkánszerű üdvrivalgás kezdődött. Főként a barnaingeseké, de itt-ott a tömegből is magával ragadta a bámulókat a lelkesedés. Viszont kiderült, hogy voltak ott kommunisták is, mert hátul azt kezdték kiabálni, hogy „Dreimal kräftiges Rotfront!”, azaz „Háromszor erős Vörös Front”, s háromszor magasba lendítették az ökölbe szorított kezüket. Ez azonban jóval vékonyabban hangzott s gyérebb visszhangot keltett. A lovasrendőrök pedig kergetni kezdték a kommunistákat. Nem verték ugyan, de kergették.

Látva ezt, gyorsan hazasiettem. Nem értettem, mi történt, és nagyon rosszul éreztem magamat az üres lakásban. Aztán hazajött a lakótársnőm, s azt mondta:

– Holnap reggel el kell hagynia ezt a lakást, de lehet, hogy még ma este magáért jönnek.

– Miért?

– Aki jön, majd megmondja.

Ruhástól dőlt az ágyra, s láttam, feszülten vár valakit. Jött is egy elvtárs, akit ismertem a Vörös Segélyből, átadott neki egy cédulát, s közölte vele, hogy lent várják. Összekapkodta a holmiját – nem volt több egy táskára valónál –, sok szerencsét kívánt és elment.

Engem az az elvtárs átvitt egy kedves fiatal házaspárhoz azzal, hogy pár napra adjanak szállást. Elbeszélgettem velük arról, amit láttam, s nyugtattak:

– Hitler sosem jut hatalomra. Nem engedjük.

– Hiszen az már maga a hatalom, amit csinál – mondtam én. Utána viszont azzal győzködtem magamat, hogy amit mondanak, az bizonyára a párt hivatalos álláspontja, s ők jobban tudják.

Másnap reggel, amikor szokás szerint bementem a Vörös Segélyhez, közölték, hogy pár nap múlva megkapom az útlevelet és utazhatok a Szovjetunióba. Torkomon akadt a lélegzet.

– Látom, nagyon meglepődött – mondta az elvtárs.

– Hát igen – feleltem –, hiszen ez ma a legtöbb, amit ember elérhet.

– Így van – bólogatott. – Én már jártam ott, óriási élmény. Magának is az lesz.

Mint kiderült, azért siettették az elutazásomat, mert tartottak attól, hogy ezekben a forrongó napokban bajom eshet. Komját Aladár és Walter Ulbricht adta át a vörös útlevelemet, amiben az állt, hogy a nevem Milena Godinova. Mondták, ezt jól tanuljam meg, s azt is, hogy csehszlovák állampolgár vagyok, tanítónő. Megjegyzem, lehet, hogy később azért nem csuktak le engem is a Szovjetunióban úgy, mint a külföldiek többségét, mert a Godinova orosz hangzású név, s azt hitték, nem vagyok idegen.

Kaptam egy cédulát is, azzal, hogy amikor a szovjet határra érkezünk, adjam át a GPU-nak. De ha valami történnék, miközben átutazunk Lengyelországon, nyeljem le. Velem utazik egy német elvtárs, akivel vigyázzunk egymásra, de tegyünk úgy, mintha nem ismernénk egymást.

Pár nap múlva valóban felszálltunk a vonatra. A német elvtárs a mellettem levő kupéba ült, én lengyel diáklányok közé, akik Drezdában tanultak. Egyetemi hallgatók voltak, és húsvéti szabadságra utaztak haza. Összemelegedtünk, hiszen fiatalok voltunk, beszéltek németül, s én is. Gyorsan tanultam nyelvet, és jó kiejtésem volt. Közben azonban egyre izgultam, nehogy elfelejtsem az új nevemet és adataimat, s hogy ne történjék valami galiba.

Aztán jött a német-lengyel határ, elvették az útleveleket. Bennem egyre nőtt a feszültség. Hát jön vissza az útlevelekkel a határőr, mondja mindenkinek a nevét, az enyémet csak nem mondja. Úristen, most mi lesz? Ha nem tudok magamon erőt venni, s elfejtem a nevemet, végem. Mikor már mindenki sorra került, a kabátzsebéből előhúzta az útlevelemet, de nem szólított a nevemen, hanem nagy hangon azt kérdezte:

– Van itt egy vörös útlevél is. Ki az, aki a Szovjetunióba utazik?

– Én mindenesetre oda megyek – válaszoltam, s nem tudtam, rontok-e ezzel a helyzetemen vagy sem.

A lányok mind elhúzódtak mellőlem. Nekem pedig eszembe jutott Majakovszkij verse: „Olvassátok, irigyeljétek, én a Szovjetunió polgára vagyok!” Hirtelen büszke lettem.

Végül megérkeztünk a szovjet határra. Életemben ekkora izgalmat át nem éltem. Az állomáson egy zenekar az Internacionálét játszotta. Vörös csillagos katonák. Vörös csillagos mozdonyok. Ujjongtam a boldogságtól. Mint aki a világ színpadára lépett, s mindenki őt nézi.

Jön egy fiatal határőr, vörös csillagos sapkával. Én nekimegyek, hogy megöleljem, mire eltaszít. Akkor megrebbent bennem valami. Külföldi lettem abban a pillanatban. Ez kicsit meglepett. Elnémultam.

A határőr bevitt a GPU-őrszobára. Átadtam a cédulát. Hogy mi állt rajta, nem tudom, de rögtön megebédeltettek, s átszállítottak az ottani széles vágányú vonatba, az első osztályra. Elindultunk. Ismét elfogott a lelkesedés, pár óra múlva Moszkvába érkezem. Megfogadtam, minden erőmmel azon leszek, hogy minél több hasznára legyek az elvtársaimnak, a proletariátusnak. Türelmetlenül ki-be szaladgáltam a kupéból a folyosóra. S egyszer csak hallom, hogy egy nő és egy férfi beszélget magyarul. Nyilván férj és feleség lehetett, akik nem tudták, hogy más magyarok is vannak a vonaton. Nem láttam őket, csak a hangjukat hallottam.

– Te, az az érzésem, mégse kellett volna ide jönnünk – mondta a nő.

– Ugyan, miket beszélsz – válaszolta a férfi.

– De én félek.

– Jól van, hagyd abba!

És akkor abbahagyták. Felbőszített az asszony, nem értettem, ha valaki megérkezik a Szovjetunióba, hogyan érezhet mást, mint boldogságot? Már-már odamentem, hogy megmondjam neki, de visszatartottam magamat, hiszen a férje már leintette. Ugyanakkor megmaradt bennem a meglepődés, ugyanúgy, mint amikor a határőr eltaszított.

A kupéban most már együtt utaztam a német elvtárssal. Szegény inkább feküdt, nagyon beteg volt. 16 évet ült Németországban, pár nappal azelőtt szabadult. Olyan volt, mintha még mindig fogoly lenne, alig szólt egy szót. Csak arra kért, ha megérkeztünk, segítsek neki, ő is a Vörös Segélyhez megy, ahogyan oroszul nevezték, a MOPRE-be.

4.

Megérkeztünk Moszkvába, kiszálltunk. 1932. áprilisa volt. Sose felejtem el – péntek, tizenharmadika. Gondoltuk, várnak bennünket. A kutya se várt. Küszködtünk a csomagokkal. Rossz idő is volt, sötét, borongós, esett az eső.

Hát mit csináljunk, itt vagyunk a kofferekkel, tanácstalanul. Gondoltuk, fogunk egy taxit. Taxi sehol. Ekkor észrevettem egy rozzant fiákert, lóval. Megmutattuk a kocsisnak a cédulát, hogy Vörös Segély, MOPRE. A címet nem tudtuk. Fölsegített, elvitt. S egyszercsak azt mondja a németnek, fogja meg a kantárt, mindjárt visszajön. Bement a kocsmába, jó félórát kellett rá várni, míg visszajött. Leitta magát.

Moszkva is furcsa volt. Úgy nézett ki, mint egy óriási falu. Nagyobb épületek szinte egyáltalán nem voltak, az utcákon faházak sorakoztak. Aszfalt sem volt, a poros, gidres-gödrös utakon vigyáznia kellett az embernek, könnyen felbukhatott. Az óriási, cukrászsütemény-díszítésű felhőkarcolókat, a Lomonoszov Egyetemet a háború után húzatta fel Sztálin.

Amikor én odaérkeztem, ha itt-ott egy nagyobb ház épült,a moszkvai gyárak dolgozóinak oda kellett vonulniuk, hogy megünnepeljék: épült a munkásoknak egy ház. Lift nélküli, három emeletes ház.

Végül eljutottunk a MOPRE-hoz. Bementünk, mondtuk, hogy mi vagyunk azok, akiket várnak, s hogy nincs pénzünk, fizessenek a kocsisnak. Emlékszem, mikor fizettek, a kocsis nagyon elégedetlen volt, mert többet mondott és kevesebbet kapott. Aztán elvették az útleveleinket. A német elvtárstól itt elvált az utam. Úgy tudom, később elvitte szegényt a tüdőbaj, amit a börtönben szerzett.

A MOPRE vezetője Sztászova volt. Úgy hallottam, ő volt Sztálin első szeretője. Egyébként rendes volt. Mondta, hogy a Voroncovo Polje utcában fogok lakni, a politemigránsok házában. Odakísértek, vagy 8–10 nő volt egy szobában. Külön laktak a nők, külön a férfiak, akkor is, ha házastársak voltak. Sokféle náció élt ott, a magyarok közül Szerényi Sándor, Rozvány Jenő és a felesége, s még egy magyar az osztrák feleségével, a nevére nem emlékszem.

Másnap a Komintern magyar osztályán kellett jelentkeznem, Barna (Bergmann) József elvtársnál. Nagyon rendesen fogadott: tudja, ki vagyok és mindenben segítségemre lesz. Mondtam, folytatni akarom a színészi pályát. Nagyon helyesnek találta, és azt tanácsolta, hogy keressem fel Kun Bélát. El is mentem hozzá, ő is szívélyes volt, s megígérte, hogy bemutat Illés Bélának, akinek művészeti körökben nagy ismeretsége van. Meg is tette, Illés Béla pedig összehozott az akkori filmgyár főrendezőjével. Minthogy nem tudok oroszul, a filmnél a szavakat könnyebb megtanulni. Adtak mellém egy tanárt, hogy tanuljak meg oroszul úgy-ahogy. És tartsuk a kapcsolatot a filmgyárral. Már-már úgy nézett ki, minden rendben lesz. De aztán teltek a napok, és bonyolódott a helyzet. Barna Józsefet leváltották, később hamis vádakkal le is tartóztatták, a börtönben pusztult el. Poll Sándor lett a magyarok képviselője. Ő rövid idő múlva bélhurutban meghalt. Sebes Pál lépett a helyére – és így tovább. A filmgyári munkából nem lett semmi. A pártba való átigazolásomat is ők intézték. Addig húzódott, mígnem tagzárlatot rendeltek el – így aztán pártonkívüli lettem.

S közben riasztó dolgok kezdődtek a politemigráns házban. Eljött Wilhelm Pieck, tartott egy előadást, s a végén azt mondta, akik itt laknak, azok mind trockisták. Őszintén szólva először azt hittem, ez dicséret. Hát kisült, hogy megbélyegzés. Tudniillik azt sem tudtam, hogy Trockij kiátkozott ember. Csak aztán jutott eszembe, hogy a gödi fészekben külön voltak Kassákék, meg mi, és Kassákékat trockistáknak neveztük. Fogalmunk sem volt arról, hogy miért, de azt kellett mondani, hogy ők trockisták, és mi nem vagyunk azok. Magyarázatot senki nem tudott adni, hogy miért. Ez jellemző volt az akkori mozgalmakra. Megbolondították az embereket. Minden magyarázat nélkül történtek a dolgok. Fiatalok voltunk ugye, hát elfogadtuk. Erre itt Moszkvában kisült, hogy mi is trockisták vagyunk.

Én ezt nem vettem komolyan, de kiderült, hogy komolyan kell venni. Kezdték ugyanis lefogni az embereket, mint trockistákat. És akkor döbbentünk rá a dolgokra.

Ott nagyon sok fiatalember lakott, aki a Lenin Iskolában tanult. Ez az iskola politikailag képezte az embereket, és külföldről is küldtek oda fiatalokat. Én ezekkel jóban voltam, egy részüket ismertem is Pestről.

Amikor Moszkvába érkeztem, a Lenin Iskolát hamarosan bezárták. És kezdték ezeket a fiatalokat lefogni. Lassan mi is gyanús külföldinek számítottunk. Úgyhogy elmentem Kun Bélához, és mondtam neki, én itt nem érzem jól magam. Nem tudok oroszul, nem látok lehetőséget a színésznői pályán, s szeretnék elmenni, persze nem Budapestre, hanem Párisba vagy Amerikába.

– Az nem ilyen egyszerű – válaszolta. – Aki ide belépett, az nem megy ki egykönnyen.

Aztán az emigráns házban is kezdték az embereket lefogni. Elvitték Szerényit, lefogták Rozvány Jenőt, aki Romániából jött, de magyar ügyvéd volt, nagyon rendes, művelt ember.

Gondoltam, el kell helyezkednem, valamit csinálni kell. A filmgyárba mentem, de éreztem, hogy külföldiként kezelnek. Próbálkoztam volna a színházi pályán is, hiszen amint megérkeztem Moszkvába, azonnal szaladtam a színházakba. Elsősorban Meyerhold színházába, ott láttam az "Intervenció" című darabot. Szenzációs volt a rendezése. Annyira újszerű, érdekes, hogy lenyűgözött. Ott mutatták be a "Ljubov Jarovájá"-t is.

A színházi karrieremből azonban semmi se lett, senkit nem ismertem, aki támogatott volna. Meyerholdot aztán háttérbe is szorították, s 1939-ben letartóztatták, elpusztították, mint annyi más nagy művészt.

Volt azonban akkoriban Moszkvában a Leontyevszkij Pereulokon egy klub, magyaroknak és németeknek. A földszint a magyaroké, az emelet a németeké. Oda is elmentem. Hidas Antal fogadott, bemutatott a magyaroknak. Gyönyörűen beszélt rólam. És ott szavaltam. Még egy faliújságcikk is megjelent rólam, hogy mi mindent adtam elő.

Akkor volt a Tanácsköztársaság évfordulója. Fölkértek, hogy mondjak verset a Vörös Hadsereg Színházban. És a klubban nagyon sokat szavaltam azután is, főleg Adytól, de Petőfitől, Arany Jánostól is, és új magyar költőktől. Azok nem voltak jók, de szavaltam őket.

A magyar klubban főként taggyűléseket, előadásokat tartottak. A berendezése elég rendes volt, s volt egy jó büféje, ami igencsak lényeges volt. Többféle terem volt benne, olvasóterem, tanácsterem, hasonlók. Mozi nem volt, de színházterem igen, ahol én is felléptem. Színdarabokat nemigen adtunk elő, mert nem voltak hozzá emberek; műsorokat állítottunk össze. Kamarazene sem volt, de előfordult, hogy táncoltunk.

Volt valami zenekar is, mert olyan nagy volt az emigráció, hogy akadt mindenféle zenész. Óriási nosztalgia volt a magyar nóta iránt. S egyre azt hajtogattuk: "Emlékszel az Andrássy útra? Emlékszel erre, arra?"

Alkohol is akadt, de én nem ittam. Kávé nem volt, leginkább teáztunk. Zöld teát is ittunk, az nagyon finom illatú.

Szerveztem egy kultúrcsoportot, és nagy kultúrestet rendeztünk. Fölléptünk egy gyárban is, ahol magyarul szavaltunk az oroszoknak, de tánccal egybekötve, hogy érdekesebb legyen. A németeket is elhívták, és arra kérték őket, hogy üdvözöljék orosz nyelven a dolgozókat, s úgy éltessék Sztálint is. Mármost azt hamar megtanulták a külföldiek, hogy „da zdrasztvujet", vagyis „éljen", meg azt, hogy „doszvidányijá", "viszontlátásra". A németek egyike nagy lelkesedéssel elmondta németül a beszédét, s a végén összetévesztette az orosz szavakat, és azt kiabálta oroszul:

– Viszontlátásra, Sztálin elvtárs, viszontlátásra, világforradalom!

Egyesek megmerevedtek, mások pedig nagy nevetésben törtek ki, s a német nem tudta, min hahotáznak. Aztán megmagyarázták neki, borzasztóan szégyellte a dolgot.

Amikor Szerényiéket lefogták, nagyon piszkos dolog történt a klubban. Egy Müller Ernő nevű ember volt a klub vezetője, s összehívott egy – nem is tudom, hogyan nevezzem? – társadalmi bíróságot. És kikérdezett mindenkit, mi a véleményünk Szerényiről. Engem is beidézett.

– Mi a véleménye a Szerényi Sándorról?

Mondom, amennyire én ismerem, nagyon rendes ember. Ez a véleményem.

– Na jó, de mégis?

Hát, mondom, más véleményem nincsen.

– Na jó, hagyjuk abba.

Látták, nem érdemes folytatni, úgyse mondok mást.

Amikor 1934-ben a Szovjet Írószövetség kongresszusa volt Moszkvában, a magyarok oda Nagy Lajost és Illyés Gyulát küldték ki. Én valahogy nem találkoztam velük. Viszont az történt, hogy mentem a Gorkij utcán, valaki jött velem szemben, egymásra talált a pillantásunk. Hát Nagy Lajos volt az. Továbbmentem én is, továbbment ő is, de a tekintete kísért, ahogyan az enyém is őt. Nem mert megállni velem, megéreztem rögtön. Én pedig nem akartam kompromittálni. Ki tudja, milyen kellemetlensége lehetett volna otthon, ha megfigyelik, kikkel találkozott Moszkvában. Később a Népszabadságban egy novellaféle jelent meg Nagy Lajostól, amelynek az a címe: "Olga". Az részben rólam szólt.

A klubban mondtam az ismerősöknek, hogy munkába szeretnék állni. Volt ott egy magyar elvtársnő, Téri Magda, aki modellkészítő gyárban dolgozott. Gépmodelleket csináltak, az részben művészi dolog. Oda bevitt engem, elhelyezkedtem. Egyszer csak hívatnak az igazgatóságra és fölmondanak: sajnos, nem tudnak tovább alkalmazni.

– Miért, olyan rosszul dolgoztam?

– Nem. Ennek politikai okai vannak.

– Milyen politikai okai?

– Azt nem tudjuk.

Felmentem Kun Béla lakására, és megkérdeztem, mi ez. Azt mondta:

– Én tiltottam le.

– Hogy-hogy?

– Azért tiltottam le, mert nem maradhat Moszkvában, el kell mennie. Higgyen nekem, ez a saját érdeke.

– Nekem? De hát se oroszul nem tudok, se szakmám nincs. Moszkvában vannak a magyarok, mindenki, akit ismerek. Ez nem fog menni.

– De fog menni. Azt fogja csinálni, amit mondok. El fog menni, méghozzá Rosztovba. Ott vannak fiatalok, akik a Lenin Iskolában voltak, és most oda küldtem őket.

– Kérem, én ezt nem fogadom el.

– A maga dolga.

Megint elhelyezkedtem, két nap múlva behívattak: tovább itt nem dolgozhat, letiltották. Elmentem ismét Kunhoz. Azzal fogadott:

– Én megmondtam magának, hogy a saját érdekében el kell mennie innen. Írok egy levelet Rosztovba, ahol fogadni fogják, de előbb utazzon a Krímbe két hónapra nyaralni.

Még ez előtt összeismerkedtem a román párt Komintern-megbízottjával. Németül beszélgettünk és nagyon szimpatizált velem. Mondta, hogy el fogják küldeni Romániába, vele kimehetnék.

– Majd bolond lennék Romániába menni – válaszoltam. Azt mondta, Bécsbe vagy Párizsba készül, ha innen ki tud jutni. Mert jobb, ha innen elmegy.

Nagyon rendes ember volt. Grigurescunak nevezték, de nem ez volt az igazi neve. Május elsején meghívták a Vörös Térre a Lenin Mauzóleum tribünjére. A meghívó két személyre szólt, elvitt engem is. Sztálin még nem volt ott. Egyszer csak óriási taps, akkora, hogy majdnem szétrobbant a Vörös Tér, mintha az egész ország tapsolt volna. Dübörgés, nem lehetett tudni, honnan, honnan nem, megjelent a ”nagy” Sztálin. Később tudtam meg, hogy van ott valami lift, az vitte fel. Életem legnagyobb csalódása. Egy kis embert látok, nem olyat, amilyet vártam. De mindenki dübörög, tapsol. Persze, én is tapsoltam. Közelről láttam, tele volt az arca himlőhelyekkel, taszító látvány volt. De hát mindenki éljenezte.

Este a Nagy Színházban volt előadás, Grigurescu oda is elvitt a páholyba. Mesélte, hogy elment Kun Bélához, s megkérte, engedjen ki vele külföldre. Mondom, nagyon-nagyon rendes volt. Megérezte, hogy itt bajok lesznek. Még akkor csak érezték az emberek. És aki tudott, igyekezett segíteni a többieknek. De Kun Béla megtagadta a kérést.

– Nem lehet, nem lehet.

Grigurescu már arra is hajlandó lett volna, hogy hivatalosan elvegyen feleségül.

– Akkor sem lehet – mondta Kun. – Akkor pláne itt marad, hiszen magát illegálisan küldik vissza Romániába.

Tehát ez se ment. Nagyon sajnáltuk. S amikor valóban elküldték, nagyon magamra maradtam.

Mit volt mit tenni, elmentem a Krímbe két hónapra nyaralni. Kun Béla elintézte a beutalót, a MOPRE adott pénzt. Ott is megismerkedtem érdekes emberekkel. Egy magyarral, Ébert Ottónak hívták. Művelt ember volt, újságíró. Elmeséltem neki, mi történt velem. Azt mondta, lesz még ennél rosszabb is. De én nem értettem, mire gondol.

Csupa olyan ember nyaralt a Krímben, mint például az ukrán párt első titkára. Ő azt mondta, menjek hozzá feleségül, elvisz innét. Akkor már tudtam valamit oroszul. Ébert is azt súgta, jobb, ha visszamegyek Moszkvába, és Moszkvából külföldre.

– Hát igen – mondtam–, de hogyan?

Az üdülő régebben egy grófé volt, csodaszép márványpalota. A régi bútorok mind megmaradtak a közös termekben. A hálószobákban vaságyak, de rendes matraccal, s tisztaság volt. Én külön szobát kaptam. A koszt kitűnő volt. Jobbat elképzelni nem lehet. Mindenféle gyümölcs, olyan alma meg szőlő, hogy az csoda. A szőlőt dámszkij palecnek hívták, hosszú volt, majdnem szilva nagyságú és teljesen átlátszó, rózsaszínű. Az almájuk is hosszúkás, sárgás-rózsaszínes, zamatos.

A tengerpart, mint egy álom. Tele volt mindenféle színes szobrokkal, mesefigurákkal. Ott álltak a vízben végig a part mentén. Volt egy torony is. A cári palotákat később Sztálin és a környezete sajátította ki. Iszak Bábel feleségét – aki építész volt s többször járt is nálunk Budapesten – bízták meg azzal, hogy a Sztálin-villa és a tengerpart között építsen egy liftet. Hogy Sztálin ne gyalog menjen a vízhez, hanem lifttel.

5.

A Krímből aztán Rosztovba mentem. Kun Béla levelét le kellett adnom a MOPRE-nál. Nem tudom, mi állt benne, de az az ember, aki elolvasta, azt mondta:

– Ha rólam ilyen levelet írna valaki, nagyon boldog lennék.

Rosztovban is volt a külföldieknek egy lakóházuk, engem oda küldtek. Külön szobát kaptam, s felajánlották, hogy vezessem az új kultúrház építkezését. Tiltakoztam: hát mit értek én ahhoz? Amellett, hogy oroszul még mindig csak a legegyszerűbb szavakat ismertem, a kultúrház fogalmáról pedig éppenséggel akkor hallottam először. Normális dolog ez? Na, de így akartak velem jót tenni. Úgy látszik, Kun Béla olyan levelet írt, hogy mindenben segíteniük kell.

Az a nagy gyár, amelynek a kultúrháza épült, traktorgyár volt, dolgozott benne vagy 20 000 ember. Mondtam, ha felépült a kultúrház, szívesen leszek benne kultúrmunkás. Na, de addig mit fogok csinálni? Azt válaszoltam, akármit, mindegy. Elhelyezkedtem a traktorgyárnál. Volt ott a Lenin Iskolából még két magyar, egyiküket ismertem Pestről. Ők is beálltak ugyanoda.

Az első munkanapomon nem mentem be, elaludtam. Óriási dübörgés az ajtómon – mi az isten az? Folkelek, három ember. Megijedtek, hogy mi történt velem, miért nem mentem dolgozni? Mondom, én nem mentem dolgozni? Hogyhogy? Hát kiderült, olyan kimerült voltam, átaludtam a nappalt. Egy nap kiesett.

– Jól nézünk ki – mondták.

Gép mellett dolgoztam. Aztán élmunkás lettem. Az azt jelentette, hogy több élelmiszert kaptam, mert minden jegyre ment. Hát egy vagy két dekával többet kaptam. De már az is nagy dolog volt, hogy adtak egy külön szobát, nem kellett másokkal együtt laknom.

Az utcára egyedül kimenni még nappal se volt tanácsos. Ha munkába mentem, mindig értem jöttek. Ketten vagy hárman mentünk meg jöttünk. Villany nem volt, élelem nem volt. El volt árasztva egész Rosztov bűnözőkkel, beszprizornyikokkal. A beszprizornyikok a forradalom idején elhagyott kisgyerekek voltak. A szülők elvesztek, ők meg a világot járták. És senki nem szedte őket össze. Kamaszok lettek, éhesek lettek, raboltak és gyilkoltak.

Sorba kellett állni mindenért, egy napot, két napot húsz deka fekete kenyérért. Olyan élet volt, hogy rémes. De benn a gyárban hallatlanul nagy volt a lelkesedés. Ott egészen más volt minden, mintha egy másik világban éltünk volna. Fűtöttek, világított a villany, volt étterem is, és akármilyen híg volt a leves, mégis adtak valamit enni. És volt tusoló is. Nőknek, férfiaknak külön, lehetett zuhanyozni meleg vízben. Ez is nagyon nagy dolognak számított.

Akkor vezették be a folyamatos munkarendet, azaz az ötnapos munkahetet. Szombat, vasárnap is munkanap volt, de egyfolytában csak öt napot kellett dolgozni. És borzasztó nagy volt a lelkesedés. Ott hallottam először a munkásoktól, hogy a világ proletárjaiért áldoznak fel mindent. Erre nagyon büszkék voltak.

Felmerült az is, hogy nagy szükség van szakmunkásokra. Hol képezzék őket? Ha egy munkás hazajut, onnan el nem megy az iskolába, vagy bárhová. Olyan nem létezik. A gyáron belül szervezték meg hát az oktatást. Gyári egyetemnek hívták. Otthon a munkás nem tudott megmosakodni, nem tudott semmit csinálni. Tanulni se tudott volna, nem volt villany, sötétben ültek. A gyárban megfürdött és átment egy terembe, ahol oktatták. Óriási dolog volt. Ez egyébként Hevesi Gyula, a későbbi férjem – akit akkor még nem ismertem – ötlete volt, ahogyan a folyamatos munkarend is.

Így éltem Rosztovban 1935-ig, s azt terveztem, hogy magam után hozatom a kislányomat, Zsuzsikát. Már Moszkvában utánajártam ennek, s most elintéztem, hogy itt olyan iskolába járhasson, ahol hétközben bent lakhat, s szombaton, vasárnap velem lehet. Úgy volt, hogy a bátyám hozza magával a Szovjetunióba, de ez külön történet.

A bátyám itthon a KMP Központi Bizottságának tagja volt, s lebukott. Angyalföldön, a Tarnai réten volt illegális találkozója, amikor a rendőrök rajtuk ütöttek. Valóságos tűzharcot vívtak, míg Dezső öcsémmel együtt elfogták. Híre ment, mennyire megkínozták őket, a bátyám bele is őszült.

Két év börtönre ítélték, s szabadulása után a párt Bécsbe küldte. Onnan írt nekem, hogy a Szovjetunióba akar jönni, és a nővéremmel kihozatja Bécsbe Zsuzsikát, majd együtt érkeznek. Most Rosztovban ezekkel a fiatal elvtársakkal azon törtük a fejünket, hogyan beszéljük le arról, hogy ide jöjjön, hiszen akkor már sorban elhurcolták a magyarokat. Nyilvánvaló volt, hogy engem is csak azért küldött Kun Béla Rosztovba, hogy ne kerüljek börtönbe, de Szerényit és a társait lefogatta, vagy hagyta, hogy lefogják őket. Rosztovban az egyik magyar fiú öngyilkos is lett, azt mondta, nem várja meg, hogy letartóztassák.

A levelemtől a bátyám éktelenül dühös lett, nem értette, miért ellenzem, hogy a Szovjetunióba jöjjön? Azt írtuk neki, van itt elég forradalmár, menjen máshová, ahol szükség van rá. Azt nem írhattuk ugye, hogy a magyarokat elhurcolják.

S akkor jött a borzalom. Vakbélrohamot kaptam, sürgősen meg kellett operálni. Hoffmann László, aki gyakran meglátogatott a kórházban, egyszer csak hoz egy levelet, Kőműves Frigyes küldte Bécsből. Arról értesít, hogy a kislányom, Zsuzsika meghalt. A párt egy illegális nyomdát rendezett be a bátyám albérletében, amit ő működtetett. Ezért is akarták, hogy még egy ideig Bécsben maradjon, amellett, hogy az útlevelük sem készült el A rendőrség azonban felfedezte a nyomdát, a fivéremet letartóztatták, a kislányom pedig ott maradt egyedül, betegen. Mire az elvtársak megtudták, s Kőműves Frigyes magához vette, már csak egy napot élt. Pestről hozta magával a diftériafertőzést, s akkoriban még nem volt ellenszérum.

Még ma sem tudok róla beszélni – ha elmondanám, milyen érzéseim voltak, külön regény lenne. Voltaképpen úgy éltem, hogy lélekben velem volt. Később is mindig arra gondoltam, most lenne hat éves, iskolába menne. Mikor a lányszálláson laktam, arra, hogy ha élne, állami gondozott lenne, ki tudja, miféle körülmények között. Jóban, rosszban, mindig ott éreztem magam körül – hogyan tudná ezt néhány mondatban elmondani az ember? Rettenetes volt a halálhíre.

Ráadásul a bátyám is ide akart jönni. Kétségbe voltam esve, hogy azt hiszi, nem akarom, hogy annyi megpróbáltatás után végre révbe érjen. Na, nem tudtam meggátolni, kijött. Annál is inkább, mert az osztrákok ki akarták szolgáltatni Magyarországnak, s a párt úgy döntött, ide menekíti.

1935-ben érkezett meg, én Rosztovban voltam, őt Bakuba küldték. Kiváló telefontechnikus volt, itthon az Egyesült Izzóban dolgozott. Automata telefonközpontot építtettek vele Bakuban. Onnan írt, költözzem hozzá, dolgozzam mellette, mint betanított szerelőmunkás.

Elutaztam Bakuba, s mikor megérkeztem, rám támadt: miért nem írtam meg neki normálisan, miről van szó?! Rögtön érezte ugyanis, hogy itt nagy bajok vannak. Mondom:

– Te bolond, hogyan lehetett volna azt megírni? Folyton írtuk, hogy itt nem kellenek forradalmárok, maradj külföldön!

Ha előbb azért szidott, mert nem akartam, hogy kijöjjön, most azért, mert odajött mégis. Hogy miért nem írtam meg neki mindent nyíltan.

Bakuban, Azerbajdzsán fővárosában fantasztikus látvány fogadott. Mondom:

– Milyen sűrű erdő!

Hát kiderült, hogy az a tenger. Annyi olajkút volt rajta, úgy festett messziről, mint egy sűrű rengeteg. A házak feketék voltak, mindenki kőolajjal főzött. Büdös volt a kőolajtól minden.

Nappal nemigen dolgoztak Azerbajdzsánban, mert ötven-hatvan fokos hőség volt. Inkább éjszaka dolgoztak. Akkor meg egyenesen fázott az ember, annyira lehűlt a levegő.

Az emberek arrafelé borzasztó vadak. Nem akármilyen mohamedánok, hanem síiták. Naponta többször is hallottuk a sikolyokat, valakit mindig megbicskáztak. Koszosak is. A nőkön fekete csador, abban viszik a gyereket, a krumplit, a kenyeret, abba törlik az orrukat. Rémes. És borzasztó féltékenyek. Ahol férfiak vannak, ott nők nem tartózkodhatnak. A feleség vagy a lány születésnapján is csak a férfiak ülnek a szobában, a nőnek nem szabad ott lennie. Ők ünnepelnek, a nő meg kint van a konyhában. Be se jöhet. Keleti világ. S ha megsértik a szokásaikat, abból háború támad.

De a szőnyegeik gyönyörűek. Volt ott egy teázó. Ha az ember oda bement, csak ámult, milyen szőnyeg volt a földön. Muzeális értékű meseszőnyeg. Maguk szövik, s azokon ülnek. Rendkívül ügyesen csinálják, valahogy előbb keresztbe teszik a lábukat, úgy ülnek le, egyetlen gyors mozdulattal, s ugyanolyan gyorsan állnak fel.

Egyszer elmentem egy esküvőre. A fivéremnek nagy tekintélye volt, az ilyen alkalmakra mindig meghívták. Erre az esküvőre nem tudott elmenni, én mentem helyette. Az ételt ott egy piálkának nevezett porcelán tálkába teszik. Rendszerint rizses hús van benne. Azt nagyon szeretik. A piálkából a kezével veszi ki mindenki az ételt, de az esküvőn – ahol nagy a felhajtás – az apa vagy az após veszi ki az első falatot, s a díszvendég szájába adja. És ott a díszvendég én voltam. Roppant kellemetlenül éreztem magamat, de úgy kellett tennem, mintha kedvemre való volna. Utána viszont rögtön azt mondtam, hogy pardon, föl kellett állnom és ki kellett köpnöm, nem bírtam lenyelni. Már azért se, mert olyan rettentő sokat tömött a számba. Hát vannak ilyen furcsa szokásaik.

Bakuban elég jó dolgunk volt. Ott a világon minden megterem. Fantasztikus ország Azerbajdzsán, olyan finom, gyönyörű gyümölcsöket én még életemben nem láttam. A füge úgy termett, mint nálunk az akác. Dzsemet csináltak belőle. Jó volt az ellátás, mert ott akkor még bőven volt kőolaj. Fehér kenyér, fekete kenyér, minden volt, jegy nélkül. Mindenütt jegy volt, mindenütt éhség, de Azerbajdzsánban lehetett kapni mindent.

6.

1936-ban, amikor a bátyám a telefonközpontot fölépítette, Kun Béla el akarta küldeni illegális rádiósnak külföldre, talán Magyarországra, de nem sikerült, vissza kellett mennie Moszkvába. Én viszont hogyan menjek vissza, amikor elküldtek onnan? Írtam Kun Bélának egy levelet, hogy a bátyám itt van és megyünk Moszkvába. Azt felelte: "A saját felelősségére." Jó, mentem a saját felelősségemre.

Amikor megérkeztünk Moszkvába, elmentünk a magyar klubba. A legnagyobb meglepetésünkre Kun Béla a feleségével elhagyatva ült a folyosón. A magyarok csak úgy elmentek mellette, nem gazsuláltak neki. Hát ez nagyon gyanús volt. Mindenesetre odamentem, s mondtam:

– Kun elvtárs, megjöttem.

– Maga dolga – felelte.

Jól nézünk ki, gondoltam. Nemsokára le is tartóztatták.

Mikor láttuk, mi van Kunék körül, szétnéztünk Moszkvában. Azt mondtuk a bátyámmal, ezeknek a tizenkilenceseknek fogalmuk nincs arról, mi van az országban. Hogy milyen borzalmak történnek. Ezt mondtuk. Amikor ugyanis kezdték lefogni a magyarokat, a tizenkilencesek többsége azt ujjongta: "Hú, micsoda óriási dolog ez az NKVD, hogy ezeket a bűnözőket leleplezte! Micsoda szenzáció!" Mi meg csodálkoztunk, hogy ezek nem normálisak. Másképp láttuk a dolgokat, mint ők. Ők őszintén azt hitték, amikor kezdődtek a lefogások, hogy tényleg bűnösökről van szó. El se képzelték, hogy mindez manipuláció. Persze, mi sem tudtuk, miért? Csak azt tudtuk, hogy gyalázat, és a kiábrándulást éreztük.

Én közben elhelyezkedtem. Az Uljanov utcában volt egy szövetkezet, ahol fehérneműket meg ilyesmiket gyártottak, oda felvettek. Az elnöke egy asszony volt, Karalkovának hívták. A férje régi kommunista volt, Lenin-renddel. A helyettesét, nem tudom, milyen beosztásban, Szidorovnak hívták, s ő is régi kommunista volt. Úgyhogy nekem óriási szerencsém lett. A lefogások már újból folytak, s akkor magához hívatott az elnökasszony, és azt mondta:

– Olecska, ha bármit észreveszel, hogy körülötted valami történik, azonnal jelezd, mert amíg itt én vagyok az elnök, addig neked semmi bajod nem lehet. Most nincs lakásod, de lesz egy obsezsityije – így hívták a munkásszállót –, ahol van egy pince. Abból kialakítottunk egy 21 ágyas szobát. S te leszel az első, aki kiválasztja, hogy melyik ágy legyen az övé.

Az obsezsityije hamar el is készült. Az ágyak szorosan egymás mellett álltak, épp hogy elfért köztük egy-egy éjjeliszekrény. Kiválasztottam egy ágyat az ablaknál. Így láthattam az emberek lábát, amikor mentek az utcán. Akik ott laktunk, mind 16 és 26 év közötti lányok voltunk. Mindenki három műszakban dolgozott, hol éjjelesek, hol délutánosok, hol reggelesek voltunk. Ha reggelesek, hatkor kezdődött a munka, tehát öt órakor keltünk. Ha délutánosok, később keltünk, de akkor se nagyon későn. Két órakor kezdődött a második műszak; a harmadik, azt hiszem, este tízkor.

Engem hamar kineveztek műszakmesternek. Magyarul ezt talán művezetőnek mondják. Sok újításom volt, bár azelőtt soha életemben fehérneműt nem varrtam. Olyan primitív hibákat észrevett az ember, kézenfekvő volt, hogyan kell őket kijavítani, és akkor ez mindjárt újításnak számított, amiért pénzt is kaptam. Anyagiaknak nem voltam szűkében soha. Míg ott dolgoztam, ruhára is futotta volna, ha lett volna a boltokban. De nemigen volt, mert a könnyűiparral nem törődtek. Évente egy pár keménytalpú cipőt vehettünk, jegyre.

WC nem volt a szállásunkon, csak emésztőgödör a pincében. Külön helyiségben, deszkafedéllel és azon egy lyukkal. Vízvezeték sem volt, csak egy nagy tartály, abba hordta vödörrel a vizet valahonnan a házmesternő. A tartálynak volt egy csöve, azt meg kellett nyomni alulról, és úgy jött a víz, azzal mosakodtunk. Fogkrém nem volt, fogkefe is nagy nehezen akadt. S ugye, az embernek fürödni is kellett néha. Minden héten összeállt három-négy lány, és elment a fürdőbe. Mindenki vitt magával lavórt, mert tusoló ott sem volt. Ki volt fúrva egy cső, abból jött a meleg víz, s az ember a lavórban fürdött. Ezért külön kellett fizetni.

A házmesternő takarított, de az ágyainkat mi vetettük be, s mostunk magunkra. A hálószobánk közepén egy nagy asztal állt 22 székkel: egy a vendégé volt, ha jött. Mindenki tudott főzni magának teát petróleumfőzőn. Az egyik ablakot konyhának nevezték, és ott voltak a petróleumfőzők. Ennivaló akadt. A többi lány gyakran főzött magának, én nem. Reggelire halat ettem, az mindig volt. Nagyon finom halak, különfélék. Füstölt hal, kaviár rengeteg. Azt nem dobozban árusították, negyedkilót vett az ember. A piros kaviárt különösen szerettem – az olyan ropogós volt –, a feketét nem. Szóval egy ideig nem voltak bajok az élelemmel. Vaj is volt, sok finom tejtermék. Később, nem tudom hányban, jött a kenyérjegy, és akkor már nagy sorbaállások voltak. Délben ott étkeztem, ahol dolgoztam. Volt konyha, adtak meleg ételt. Minden héten be kellett fizetni, jegyet kapott az ember. Vacsorára megint olyasmit ettünk, mint reggelire.

Munka után sokat olvastam, s moziba mentünk. A mozikban csak orosz filmeket adtak. Megfilmesítették a Csárdáskirálynőt is, rémes volt. Aztán sorbaállt az ember élelmiszerért. Elkezdtünk úgy sorbaállni, hogy egymást váltottuk. Néha két napot kellett sorbaállni húsz deka fekete kenyérért, és nem biztos, hogy jutott. De ez már később volt.

Férfiak a szállásra nem járhattak. Mi tudtuk, hogy kinek van fiúja, mert az nem jött haza éjszakára. Vagy felment a fiúhoz, vagy az utcán voltak együtt. Legtöbbször az utcán, mert a fiúknak se volt lakásuk.

Két lánnyal nagyon összebarátkoztam. Az egyik párttag volt, Burovának hívták, s egykorú volt velem. Nagyon értelmes kis nő volt, és amikor kitört a háború, kinevezték egy kolhozba elnöknek. Az ifjúsága itt telt el, férfiakkal sosem volt kapcsolata. Ott, mint elnöknek, kezdtek neki udvarolni a katonák. Egyikükkel szorosabb kapcsolatba került és vérbajt kapott tőle, de ki lehetett gyógyítani.

Mikor 1968-ban Moszkvába mentünk a férjemmel, felkerestük ezt a lányszállást is. Mindenki kicserélődött, ismerős senki nem volt, csak ez az egyetlen nő, akiről beszéltem. Nagyon megörült nekem, s meghívtam a szállodánkba. Hát hozott nekem egy apró zöld almát, meg egy kesztyűt. Azt mondta:

– Olecska, milyen kár, hogy nem most vagy nálunk, amikor már ilyen ajándékokat tudok neked adni.

Hát én majdnem elsírtam magam. Az a zöld alma. Elveszi saját magától, és elhozza ajándékba. Itt tartottak 1968-ban is.

Ahol dolgoztam, nagyon jóba lettem az üzemvezetővel, Ivánovával. Igazi barátnőm lett. Volt dácsája is, oda néha elmentem vasárnap. A moszkvai lakása az Arbaton, egyetlen szoba egy óriási társbérletben. Két fia és egy lánya volt, s a férje. Az ágyakat lepedőkkel választották el egymástól, úgy aludtak. Aztán a lányát 16 éves korában halálra gázolta egy autó, s a koporsó ott volt a szobában a kiterített kislánnyal. Köréje gyűltek, borzasztó látvány volt.

Moszkvában nagyon veszélyes volt a közlekedés. Az emberek kutyába se vették, ha piros a lámpa, átmentek az úttesten. Siettek a munkába, mert akármilyen hideg volt, jó negyedórával a munkakezdés előtt már ott ácsorogtak az üzemek előtt, s várták, mikor engedik be őket. Nagyon vigyázni kellett, hogy ne késsenek el, mert abból komoly bajok származhattak.

Szidorovék lakására is gyakran feljártam. Meghívtak ebédre, ott is alhattam. Volt egy ismerős család az Ahotnij Rjadon is, az nagyon előkelő környék Moszkvában, a Vörös tér háta mögött. Azoknak kétszobás lakásuk volt, mindig szívesen láttak és gyakran ott aludtam. S ha elutaztak, ott is lakhattam. Ezek az emberek nagyon rendesek voltak, jóindulatúak. Hogy nem történt semmi bajom, nekik is köszönhetem.

Szabadidőmben gyakran jártam a magyar klubba. Ott volt könyvtár is, magyar könyvekkel. Még olyanokkal is, amelyek legújabban jelentek meg Magyarországon. Úgyhogy onnan szereztem olvasnivalót. Oroszul újságot olvastam, annyira-amennyire. Az nem volt érdekes, mert minden csak Sztálinról szólt. De aztán Puskint olvastam oroszul, és sok verset. Regényeket is.

Összeültek a lányok a szálláson és énekeltek. Elmesélték az életüket, ki honnan jött. Mind vidékről jöttek fel, mert azt hitték, hogy itt jólét van. S így ment el az életük, az ifjúságuk. Ha énekeltek, vagy mesélték az életüket, elkezdtek sírni.

Csak egyetlen párttag volt köztük, s komszomolista egy se. Egészen őszinték csak hárman voltunk egymáshoz, a többi vagy teljesen érdektelen lány volt, vagy nemigen ültek otthon.

Közben a bátyám Moszkvában a Könnyűipari Minisztérium automata telefonközpontját szerelte fel, s 1937-ben megnősült. Egy orosz kislányt vett el. Kaptak Moszkva környékén egy szobát, ott laktak. Az esküvőt a lány fivérének lakásán tartották, akinek Lenin-rendje volt. Mint katona kapta, de nem tudnám megmondani, miért. Kedves, értelmes család volt, a bátyám felesége is nagyon aranyos kis nő. Mikor az esküvő előtt meghívtak, láttam, milyen szerelmesek egymásba. Örültem neki, azt gondoltam, mégis sikerült valami. Jó munkája volt a bátyámnak, én is elhelyezkedtem, úgy nézett ki, hogy rendbe jönnek a dolgok. Hát nem tartott sokáig a boldogság. 1938 februárjában egyszer csak bejön hozzám a gyárba a sógornőm kisírt szemekkel, s azt mondja, menjünk félre valahová, sürgősen akar mondani valamit. Bementünk az irodámba, s ott végre kinyögte:

– Elvitték a Józsit.

Megmerevedtem, esküszöm. Nem tudtam se szóhoz jutni, se sírni, csak megmerevedtem. Azt mondtam magamban, istenem, segíts. Hát mondhatott az ember mást? Borzalmas. És az a szegény kis nő, aki halálosan szerelmes volt a bátyámba, azt mondta, nem tudta, hogy mi ilyen kétszínűek vagyunk.

De azért jött velem, amikor hívtam, hogy menjünk a börtönbe érdeklődni a bátyám után. Érdeklődtünk. Olyan sorállás volt, hogy az fantasztikus. Tömegek álltak a börtön előtt 1938 februárjában. Nem is került ránk a sor. Azt mondták, menjünk haza.

Legközelebb egyedül mentem. Mondtam, hogy Léderer József a testvérem. Azt válaszolták, igazoljam, mert én Godinova vagyok. Hová menjek igazolásért? Mikor harmadszor mentem, láttam, hogy a tiszt néz egy névsort és valahol megáll. Biztosra vettem, hogy már megölték a bátyámat. És tudja, mit felelt a tiszt? Azt, hogy:

– Nem mindegy magának, hó alatt, vagy hó felett van?

Kiszédültem és csak az járt a fejemben, hova kerültem én? Hát így néz ki a kommunizmus? De hát nem kommunizmus, sztálinizmus volt.

Ha megindult egy-egy új letartóztatási hullám, mindig azzal kezdték, hogy a Pravdában megjelent egy cikk "Éberség" címmel. A moszkvai üzletek ilyenkor zsúfolásig megteltek szebbnél szebb élelemmel. Az üzemekben pedig táncórákat rendeztek, mindenkinek kötelező volt táncolni. A munkások táncolnak, mert olyan jól érzik magukat. És közben vitték az embereket.

1939-ben megjelent Moszkvában egy plakát: Jezsov, az addigi hirhedt NKVD-főnök karja, kézfejtől könyökig, s csöpög róla a vér. Sztálin valamiért gyanúba fogta, s őt is elérte a végzet. A plakátot a Ljubjanka, a rettegett börtön közelében függesztették ki, s néztem, hogy amikor elmentek mellette az emberek a zsúfolt utcán, reflex-szerűen a járda legszélére húzódtak és csak félszemmel néztek oda.

Amikor 1936-ban beálltam a szövetkezetbe dolgozni, beíratkoztam a MEZSRAP stúdió filmrendezői tagozatára is. Aztán 1937-ben meghirdettek egy összoroszországi művészeti versenyt – ez afféle "ki mit tud" volt –, s én is jelentkeztem és elszavaltam egy magyar verset, meg ugyanazt a saját fordításomban oroszul. Bejutottam az országos döntőbe. A zsűri tagjai az akkori legkiválóbb művészek voltak, köztük Sztanyiszlavszkij és Balázs Béla is. Gyönyörű levelet kaptam tőlük. Olyasmik álltak benne, mint az, hogy "szavalatától lángoló tribünné vált a színpad". A háború alatt ez a levél is elkallódott, de olvasta Friss Pista, Hunya István, a Moszkvában élő magyaroknak megmutattam. Persze, ma már azok sem élnek.

Szóval egy ilyen levélben felszólított a zsűri, hogy jelentkezzem a szakszervezetben, mert úgy határoztak, a Művész Színház egyik tagját külön megfizetik azért, hogy velem foglalkozzon. De ez a boldogság is csak 1938-ig tartott. Akkor közölték, hogy minden ilyen támogatást megszüntették. Nem indokolták, miért, de én tudtam.

Azért, amiért az elvtársaimat, a bátyámat is elhurcolták. Nem maradt hát más, mint dolgozni, dolgozni minél többet és minél jobban, addig, amíg legalább azt lehet.

S éltem tovább a munkásszálláson, huszonegyed magammal. Elfutott négy év az életemből. A társaimnak is elment az ifjúságuk. Mind lányok voltak, s egy se moszkvai. Sztálin egyik manipulációja az volt ugyanis, hogy rengeteg embert, milliókat hozatott fel 8-10 ezer kilométerekről Moszkvába, akik azt se tudták, ki Lenin vagy Trockij. Csak azt tudták, hogy van Sztálin. És ezek a szerencsétlenek voltak azok, akik a háború alatt azt kiáltották a haláluk előtt: ”Sztálinért, a hazáért!” Ezek voltak azok.

Az ismerőseim eltűntek, egyik a másik után. Jóban voltam Madzsar Józseffel, aki együtt élt Bogár Lenkével, egy nagyon helyes kis nővel. Aztán lefogták Madzsart is, Lenkét is. S egyszer úgy három év múlva megyek az utcán és látom, hogy valaki tartja a kezét, koldul. Mikor ránéztem, megrémültem: Lenke volt az. Adtam neki, de a fejemet elfordítottam, nehogy észrevegye, ki vagyok, s szégyenkezzen előttem.

Így éltünk. Bebrits Lajost is lefogták. Egyszer találkoztam a feleségével a Gorkij uton. Amikor meglátott, ő is elfordította a fejét. Hogy ne kompromittáljon. Odamentem hozzá. Azt mondta:

– A férjem még bent van, engem már kiengedtek, meg Pannit, a lányomat, de borzalmas helyzetben vagyunk. Ahol laktunk, egy szobát visszaadtak, de nem jelentenek be addig, míg nem dolgozom. Kenyeret nem kapok, mert nincs kenyérjegyem, amíg nincs bejelentőm.

Borzasztó helyzetben volt. Én már ott dolgoztam azoknál a rendes embereknél, s felajánlottam neki:

– Tudja mit, én itt és itt dolgozom, próbálok velük beszélni és elhelyezem magát oda.

Fel is kerestem a párttitkárnőnket, ő is nagyon tisztességes volt. Azt felelte:

– Olecska, nagy dolgot vállalsz, tudod?

– De hát emberek.

Bólintott, jó, vegyük fel. Képzelje, abban a szituációban. Fölvették Bebritsnét, bejelentkezhetett, megkapta a kenyérjegyet és ment tovább az életük.

Bebrits magas ember volt, erős, izmos. Mire három év múlva kiszabadult, összetöpörödött. Beszélgettünk, kérdeztük egymást, és arra is sor került, hogy kik voltak vele a börtönben. Kiderült, hogy a bátyám is ott volt, mire azt mondta:

– Ne menjen már utána. Hogy hogyan történt, mi történt, azt nem mondom el, de ne keresse.

1938-ban történt az is, hogy elmentem a magyar klubba, ahol régen nem jártam. Alig-alig voltak már emberek ott, és egyszer csak megjelent Lippai Ibolya, a zeneszerző Szabó Ferenc barátnője. Bejön, s azt mondja nevetve:

– Gyérülnek a soraink, gyérülnek a soraink.

– Te nem vagy normális! – válaszoltam. – Nem szégyelled magad, ilyen helyzetben ilyet mondani?

Egyszer csak megszólal egy dörgedelmes hang:

– Vigyázzon kislány a szájára, mert velem is megjárhatja.

Hogy ki volt az? Vági István. Elkotródtam, jobb lesz velük nem beszélgetni. S még aznap este elhurcolták Vágit is. Na, mondtam magamban, most aztán fogsz rám gondolni, hogy ”vigyázzon kislány”. Így volt ez, mindenki azt hitte, hogy ő igen, de én nem. Ilyenek voltak.

Mint említettem, ha a szállásunkon összeültünk énekelni, a legtöbb lány elkezdett sírni. Azt nem lehetett tudni, miért. Én is sírtam, rólam se tudták, miért. Hogy a bátyámat lefogták, arról fogalmuk sem volt, nem meséltem el senkinek. Viszont borzalmas érzéseim voltak. A legcsekélyebb dolgokon elkezdtem zokogni. Nem sejtették, mi az oka, hogy minden kis hülyeségért sírok, csodálkoztak. Valahogy nagyon-nagyon ki akartam magamat sírni, de nem volt hol. Hát egyszer megyek az utcán és látok egy plakátot: Solveig Szvit a Zeneakadémián. Gyerünk be. Hallgattam a zenét, ott kisírtam végre magam. Az ugye nem volt feltünő.

Engem biztosan azért nem fogtak le, mert Miléna Godinova voltam, no meg munkásszálláson laktam huszonegyed magammal, nem volt nekik érdekes se a lakásom, se a nevem. Mindegy. Akik egy páran mégiscsak megmaradtunk véletlenül, azt mondtuk: "Világforradalom, agyő, munkásmozgalom, agyő, ötven évre visszavetettek mindent. Itt akkora árulás történt, amilyen az életben még soha." Ez jegyzőkönyvbe nem került akkor, de így mondtuk szóról-szóra, ahogyan most mondom. "Ötven évre ennek a rendszernek vége. Félrevezették a világ proletáriátusát. Az ő nevében csinálják ezt, és az ő nevével vezetik félre a világot. És ez egyetlen gyilkos bűne, Sztáliné." Meg voltunk erről győződve. Persze csak egymásnak mertük mondani, magyarok, így egymás közt. Bár voltak oroszok is, akikkel együtt dolgoztam,s ők is mondogatták: "Elárulták Lenint, elárulták Lenint". Megvolt a véleményük.

Ahol dolgoztam, a gyárban csupa agyonhajszolt, agyonkínzott sorbanállók voltak a munkások. Soha nem felejtem el, hogyan jöttek hozzám:

– Mondd, Olecska, mennyi békekölcsönt kell nekem jegyeznem?

Mint aki azt mondja, a gyerekem szájából veszem el. De nem meri azt mondani, hogy nem fizetek, hanem megkérdezi, mennyit lehet, mennyit szabad, mennyit nem szabad.

Engem nagyon szerettek a munkások. Amikor 1947-ben hazafelé készülődtem Magyarországra, odamentem elbúcsúzni tőlük. Leállították az egész gyárat, úgy búcsúztattak. Nagyon nagy szeretettel. Ugyanilyen szeretettel gondolok én is rájuk. Elment az ifjúságuk az enyémmel együtt, mindent feláldoztak. S abba a tömény árulásba belebolondult már az ember. Mint egy hangya, olyan volt. Nem számított. Ma is, ha látok egy hangyát a konyhában, az jut eszembe: „én is olyan voltam, mint te”.

Azok a lányok, akikkel együtt laktam, maguk között Sztálin nevét soha ki nem mondták. Ki törődött Sztálinnal. Tapsolni viszont mindenki tapsolt, ha muszáj volt. Mindenki félt. Az egész ország egy internálótábor volt.

Érdekes azonban Nyisztor bácsi esete, a Tanácsköztársaság földművelési népbiztosáé. A még szabadlábon levők között aláírásokat gyűjtött, hogy elküldi Sztálinnak: a magyarok, akiket lefogtak, mind becsületes emberek, és mi ezt garantáljuk. Engedjék őket szabadon. Én is aláírtam persze. El is küldte, de nem reagáltak rá. Az érdekes az, hogy egyikünket se hurcolták el. Gondolom, ez is taktika volt. Egyik része a taktikának.

1938-ban Raszkolnyikov, egy régi bolsevik, aki Nyugaton volt diplomata, nyílt levelet írt Sztálinnak, amelyben leleplezte, mint tömeggyilkost, a szocializmus árulóját. Amikor a Szovjetunióban híre ment ennek a levélnek, az emberek azt mondogatták egymás között: mit szólsz hozzá? Halottad, hogy Sztálin a nép ellensége? Hogy Sztálin mit csinált? S akkor már sokak előtt világos lett, hogy Sztálin kicsoda. Már nemcsak kételkedtek az emberek, hanem sokan a munkásmozgalom tragédiájának tartották az egészet. És a világtörténelem legnagyobb árulásának.

7.

Közben 1940-ben Rákosi Mátyást kicserélték az 1848-as magyar zászlókra. Kiszabadították a börtönből őt és Vas Zoltánt. Mi magyarok, akik még szabadlábon maradtunk, hallottuk, hogy jön Rákosi és Vas Zoltán a Kievi Pályaudvarra ekkor meg ekkor. Egymásnak adták a magyarok a "drótot", és kimentünk az állomásra. Vörös szőnyeggel volt leterítve, magyar és orosz nyelven feliratok: "Éljen Rákosi! Éljen Vas!"

Nagyon kevesen voltunk, meg kell mondanom. De mindenki ott volt mégis, akit még nem zártak be. Őszintén szólva, nem Rákosiért mentünk oda, hanem azért, hogy lássuk, vannak-e még magyarok szabadlábon. És emlékszem, mikor jött a vonat, s lassított, Rákosi a legalsó lépcsőn állt. Majd' leesett már az örömtől, szinte reszketett. Hű, mindenki itt van, de nagy lesz a boldogság! Integetett és azt kiabálta:

– Együtt a banda!

Mi meg azt mondtuk egymásnak; „Hol van már az a banda!"

Megállt a vonat. A szerelvény és a csarnok között a NKVD-sek kordont vontak. Amikor leszálltak, Rákosi oda akart rohanni hozzánk, de egy mozdulattal elvezették. Esküszöm, embert rég nem sajnáltam úgy, mint őt. Lehajtott fővel ment a kordon mellett, mint aki újból le van tartóztatva. Egyik fogságból a másikba megy. Nem is találkozhattunk vele. Szétoszlottunk, mindenki némán hazament.

Körülbelül két hét múlva hallottuk, hogy Rákosi fogadja a magyarokat a Vörös Segélynél, a MOPRE-ban. Minden szerdai napon, délután nem tudom hánytól meddig. Én is elmentem. Mikor benyitottam hozzá, egy rémült emberrel találkoztam, aki átölelt. Azt mondta:

– Maguk itt min mentek keresztül, ezt mi nem tudtuk. Ez borzalom.

Esküszöm, hogy így volt. Azt mondta:

– Ez nálunk nem fordulhatna elő soha.

Odavolt na, mást nem tudok mondani. A következő szerdán, amikor ismét megyek, épp kilép az ajtón és így szól:

– Nem fogadok senkit, aki a férje ügyében jött.

Mindenki elment. S aztán már lemondták a fogadónapját, nem fogadott senkit.

Nagy Imrét is ismertem. Hogy honnan, nem emlékszem. A magyarok ott mind ismerték egymást, vagy innen, vagy onnan. Minden magyar kereste a másikat. Mindenfelé, akár húsz kilométernyire vagy messzebb, megtalálták egymást.

Még nem tört ki a háború, de a tömeges lefogások után voltunk. Nagy Imréék társbérleti lakásban laktak. Egy szobájuk volt, igen szerényen éltek. A felesége még el is járt magyarokhoz varrni, hogy valamit ő is keressen. És nagyon rendesek voltak. Én dolgoztam, néha vasárnaponként elmentem hozzájuk, ott is ebédeltem. Kedvesek voltak, s nekem nagyon jólesett, hogy egy olyan családot láthatok, amelyik együtt van. Ritkaság volt Moszkvában a magyarok között, hogy senkit nem hurcoltak el közülük. Jólesett az embernek, ha ilyenek között lehetett. És nagyon szerették egymást, lehetett látni, érezni, hogy ragaszkodnak egymáshoz. Otthon éreztem magam. Beszélgettünk Magyarországról, erről, arról. Egyszer le is rajzoltam Nagy Imrét, talán még meg is van a rajz. Egészen jól sikerült, tetszett a családnak. Akkoriban írtam egy színdarabot, amit Balázs Bélának mutattam meg, aki pocséknak találta. Elolvasta Nagy Imre is, és azt mondta, nem ért egyet Balázs Bélával, mert ez jó. Az életemről szólt, arról, hogy mi volt Magyarországon, hogyan volt. De elkallódott, mint minden a háború alatt.

Sokat beszélgettünk Nagy Imrével, mindennapi dolgokról. A lefogásokról az emberek lehetőleg nem beszéltek. De félszavakból is megértettük egymást. Azzal egyetértett, hogy borzalom, ami itt történik. Ő is érezte. Csak jót tudok Nagy Imréről mondani.

Aztán kitört a háború, s amikor egy vasárnap újból fölmentem hozzájuk, a feleségének ki volt sírva a szeme. Rögtön tudtam, hogy elvitték Nagy Imrét. Persze ott maradtam nála és beszélgettünk. Akkor már a bátyámat is lefogták, Hevesi Gyulát is lefogták, az elvtársakat mind lefogták. Ahová mentem, mindenhol csak szomorúság volt. De a következő látogatásom alkalmával ismét otthon találtam Nagy Imrét. Jókedvűen, a család is örült. Egyenruhában volt. Azt mondta, be fog vonulni, és valószínű, hogy a magyar frontra megy. Vigyázzunk magunkra, mert ez a háború nem villámháború lesz, ahogyan Hitler meghirdette, hanem négy-öt évig eltart. Súlyos dolgoknak nézünk elébe. Aztán többé Moszkvában már nem találkoztam vele.

Nagyon jóban voltam Steinmetzékkel, a Budapest határánál elesett szovjet parlamenter, Steinmetz Miklós kapitány családjával. Amerikából jöttek a Szovjetunióba, nagyon aranyos család volt. Az apa tehetséges vasúti mérnök, három gyerekkel, Mikivel, Piroskával és Hajnallal. Miki udvarolt is nekem, s szerették volna, ha a bátyám elveszi az egyik lányt, de nem lett szerelmes egyikbe se, egy orosz lányt vett el, akiről már beszéltem.

Én viszont sokszor találkoztam Mikivel, s egy alkalommal – még nem volt háború – a Tverszkáján randevúztunk egy vendéglőben. Rendeltünk, ettünk, s Miki váratlanul azt mondta:

– Fizessünk, gyorsan menjünk innen.

Észrevette, hogy két ember nagyon néz bennünket. A vendéglőkben ugyanis detektívek figyeltek mindenkit: miért, hogyan kerülhetett oda. Rémes dolgok voltak ezek, az ember nemigen mert beülni sehová, csak sebtében, állva falt valamit. Az utcákon is egyre igazoltatták az embereket. Bevittek a rendőrök a kapualjba, ott vizsgálták meg az iratainkat. Mindig azt hittem, na, most vége, elvisznek. De mindig utamra engedtek, mint említettem, nem szúrt szemet a nevem se.

Steinmetz Miki nagyon kedves, értelmiségi gyerek volt. Egyáltalán nem az a katona-típus. Megdöbbentett, amikor hallottam, hogy a háborúban, századosként halt meg.

Révai Józsefet is ismertem. Volt egy ismerősöm, Schillinger Laci, akihez vasárnaponként gyakran kijártam. Ő jóban volt Révaival, Szántóval. Egy házban lakott Horváth Verával és Lakatos Évával, a szemben levő szobában. Egyszer szilvesztert rendeztünk Laci szobájában. Meghívta az ismerőseit, ott volt Révai és a húga, Nemes Dezső, Lakatos Éva, Horváth Vera, s talán Szántó Zoltán. Mindenki azt mondta, politikáról nem beszélünk, énekeljünk magyar nótákat. Szóval nagy volt a vágyakozás Magyarország után. De végül elkezdtek találgatni, ha hazamegyünk, ki milyen miniszter lesz. Erre Révai azt mondta:

– Hülyék vagytok. Azt hiszitek, az otthoniaknak nem lesz beleszólásuk abba, hogy kik legyenek a miniszterek?

Ő mindenkit hülyének nevezett, számára mindenki marhának számított. De nagyon értelmes ember volt. Előadásokat tartott a klubban, én pedig szavaltam. Amikor pl. Puskinról beszélt, akkor Puskintól szavaltam. De azért valahogy messze állt tőlem. Nagyon beképzelt volt. De egyenes ember. S ahogy a szilveszteri beszélgetésből is kitűnhet, ő volt a legjózanabb.

Bennünket, magyarokat nagyon megijesztett a háború kitörése. Sejtettük, hogy egy újabb letartóztatási hullám jön. Mindannyian kis csomagokat tettünk a párnánk alá, felkészültünk. Egyszer felhívtam telefonon Schillinger Lacit, nem a lakásán, ott nem volt telefon, hanem ott, ahol dolgozott. Egy gyanakvó hang azt mondta:

– Ki kéri és miért?

Letettem a kagylót, rohantam ki a lakására. Rosszat sejtettem, gondoltam, figyelmeztetem. Hát látom, az ajtaja már le van pecsételve. Elvitték. Lakatos Éva és Horváth Vera is rettegett, hogy rájuk is sor kerül. De őket nem vitték el. Egyszer aztán fölbukkant még valahol Schillinger Laci, jelentkezett, a húga és az ismerősei rohantak, hogy hazahozzák. Mindent megmozdítottak, de megint eltűnt. És azóta nincs.

Igen, azt muszáj leírni, hogyan tört ki a háború. Reggel hatkor mondani kezdték a rádióban, hogy kilenc órakor mindenki kapcsolja be a készüléket, akár a munkahelyén, akár otthon, és hallgasson meg egy rendkívül fontos közleményt. Nem is sejtettük, hogy kitört a háború. Mindenki azt hitte, valami terv sikerült, vagy mit tudom én mi. És reggel kilenckor, amikor bekapcsolták a rádiót, s Molotov elkezdte mondani, hogy "szent hazánkat reggel hat órakor megrohanták a németek", az emberek kővé meredtek. Nem hittek a fülüknek. Szabad egy országban olyan helyzet elé állítani az embereket, hogy három óra múltán tudják meg: nyakukon az ellenség?

S utána mi történt? Ezt bejelentették, és két napig – évtizedeket jelentett akkor – egy szót se szólt senki a néphez. Az emberek kint voltak Moszkva utcáin, s egyik a másikától kérdezte: nem hallott valamit? Nem tudja, mi történt? Bármire képesek vagyunk, hogy megvédjük a szovjet hazát. De mit tegyünk? Hát nem tudjuk, nem mondanak semmit.

Egymást kérdezték, könyörögték a választ. Sehol senki nem felelt. S egyszer csak két nap múlva Sztálin jelentkezik a rádióban. Életében soha nem beszélt úgy a néphez, mint akkor. Nővéreinek, bátyáinak nevezett bennünket, úgy kezdte a beszédét. A szakszervezetek elnöke is beszélt, hogy senki ne hagyja el a várost. Mindenki készüljön fel Moszkva védelmére. Csak a kisgyerekes nők hagyják el 12 órán belül a fővárost, a többiek maradjanak a munkahelyükön. Ez volt, és statáriumot rendeltek el.

Meg kell mondanom, mindenki természetesnek vette, hogy a hazáját megvédje. Azzal együtt, hogy Sztálin Sztálin volt. Nekik az a föld orosz föld, az ő földjük. És az a nép a legnagyobb lelkesedéssel mindenre képes, mindenre hajlandó volt, hogy a hazát megvédje. Azt a háborút szerintem a nép nyerte meg és Zsukov. Nálunk az üzemben egymás után álltak fel a gyűlésen az asszonyok, s kijelentették, bármire, bárhol szüksége van a hazának, mindent vállalnak. Éjjelnappal dolgoztunk. Éjszaka elsötétített ablakok mellett, nappal iszonyú hőségben, félig levetkezve, s még így is csorgott rólunk a veríték. De a teljesítmény mindig megvolt. Álcázó ruhákat gyártottunk a katonaságnak, később zsákokat a barikádokra. Odahaza az elsötétített utcákon felváltva álltunk őrt a házak előtt, gázmaszkkal az oldalunkon.

Érdekes volt az első légiriadó. A moszkvaiak nagyon fegyelmezetten lementek a pincébe. De kiderült, hogy csak próbariadó volt. Másnap megint jött a riadó, akkor nem ment le senki, pedig az már valódi volt. S néhány nappal a háború kitörése után már Moszkva utcáin is sebesültek ágyai sorakoztak, nem volt a kórházakban hely. Ahogy közeledtek a németek, óriási pánik tört ki. Azt mondták, mindenki, akinek személyi iratai vannak, égesse el, hogy ha bejönnek a németek, ne legyen nála semmi. Az az égetés, ami ott volt! Ki tudja, micsoda értékes dolgokat pusztítottak el.

Emlékszem, volt egy romantikus, de fájdalmas esetem is. Az Uljanov utcában dolgoztam, a háború alatt már hajnali hatkor mentem a munkába. Egy napon az autóbusznál olyan sokan álltak, hogy láttam, reménytelen, hogy felkapaszkodjam. Feltűnt egy úgynevezett iránytaxi. Az azt jelentette, hogy a kocsi bizonyos útvonalon megy, állomásai vannak, s aki befér, fölszállhat. Én is beszálltam, ott ült egy fiatalember virágcsokorral a kezében. Útközben beszélgettünk. Azt mondta a fiatalember, vidékről való, besorozták, és senki nincs, aki kikísérje a Kurszki Pályaudvarra, ahonnan a frontra viszik őket. Erre a sofőr megszólalt:

– Hát majd a kisasszony kikíséri magát.

Mármint én. Mondtam, nagyon szívesen. Erre a fiú megcsókolta a kezemet és elsírta magát. Megkérdeztem, miért sír. Azt felelte, meg van hatódva. A családja több ezer kilométerre él, ő meg itt tanult, és most elviszik. Aztán a Kurszki Pályaudvarnál megálltunk, fizetni akartam a sofőrnek.

– Ugyan kérem, egy fillért sem. Csak búcsúztassa el a fiatalembert.

Kezet fogott velünk, a fiút kétoldalt megcsókolta. Karonfogva mentünk fel az állomás lépcsőjén, mint régi ismerősök. Mikor odaértünk, ahol jeletkeznie kellett, már kiabálták is, hogy mindenki búcsúzzon. A fiú hirtelen megölelt, megcsókolt, mintha a menyasszonya lennék, s a kezembe nyomta a csokrot.

– Örök barátságunk jeléül – mondta. – Köszönöm! Köszönöm!

Megvártam, míg a vonat elindul. Nem láttam a tömegben, s nem tudom, ő látott-e engem. De ott vártam, míg el nem indult a szerelvény. Az a sírás, az a kiabálás, az a sok "vigyázz magadra", rettenetes volt. A szerencsétlen, tizenvalahány éves fiatalember ott van egyedül, és viszik. A virágcsokorral integettem, hogy lásson. Bemutatkozott, de elfelejtettem a nevét. Kár. Ha él, biztosan emlékszik rám, akinek örök barátságot fogadott. Hát igen. Azt gondoltam, amíg ott álltam: "én is olyan egyedül vagyok, mint te."

Aztán bennünket, külföldieket kezdtek rossz szemmel nézni. Valahol összefutottam Friss István feleségével. Még Pestről ismertem. Talákozunk, és meséli Rózsi:

– Képzeld, Pista nem kap munkát, nincsen lakásunk. Én megbolondulok. Már két éjszaka nem aludtam, mert nincs hol. Járkálunk az utcán.

– Hát – mondtam –, gyere hozzám. Én hol éjjel, hol nappal dolgozom. Ha éjjeles vagyok, alhatsz az ágyamban.

Két-három éjszakát ott töltött. Megpróbáltam a férjét is felvétetni oda, ahol én dolgoztam, de aztán elküldték valahová és ott sikerült neki munkát kapni.

Az elnökasszonyunkat kirendelték a frontra a férjével együtt, s egy új nőt tettek a helyére. Rosszindulatú volt, piszkálni kezdett. Egy napon berendeltek a pártszervezet taggyűlésére, pedig nem voltam párttag. Ott volt az új elnöknő férje is, egyenruhában, nyilván, hogy segítsen a feleségének, mert valamit kifőztek. S aztán elhangzott a vád: a németek röpcédulákat szórtak, az egyik munkásnő behozta abba a műhelybe, amelyikben én vagyok a mester, és ott illegálisan felolvasta.

Nem szóltam semmit, mert az esetről akkor hallottam először, s abban sem voltam biztos, megtörtént-e egyáltalán. Azzal viszont tisztában voltam, hogy ellenem készül valami. De szerencsém volt, mert az egyik párttag lány, akivel együtt laktunk, szót kért és azt mondta:

– Olecskát évek óta ismerem, velünk dolgozik, velünk él, olyan, amilyenek mi vagyunk. Rengeteg újítása van, lelkes és becsületes, őt ne vádolja senki – s azzal sírvafakadt.

Szóval ez a lány megmentett. Az elnöknő nagyon dühös volt, hogy a terve füstbe ment, s még a férjét is hiába hívta oda. A mesteri beosztásból azért mégis leváltott.

Ez nem érdekelt volna, de a durvasága, ahogyan csinálta, nagyon bántott. Másnap a faliújságon megjelent ugyanis egy közlemény, hogy többé nem én vagyok a műhelyvezető. Onnan kellett megtudnom, hogy ezentúl gép mellett kell dolgoznom. S csak később, mikor egyszer behívatott magához, akkor vetette oda:

– Egyébként ne haragudj, de háború van s te magyar vagy, mégse illik, hogy éppen te legyél a mester. Ezt te is megértheted.

– Kérem szépen – válaszoltam. – nekem mindegy.

Nem hagyta abba aztán se az apró-cseprő kitolásokat, s elhatároztam, hogy otthagyom a szövetkezetet. Hívtak is más helyre, még műhelyvezetőnek is. De egyre jobban elhidegült a légkör az "idegenek" körül, s nemsokára valamennyiünknek menni kellett.

A munkahelyünkről elbocsátottak, s kitelepítettek Moszkvából – ezt úgy hívták, hogy "evakuálás". 1941 telén, azután, hogy Sztálin ott állt a november

7-i ünnepségen a Lenin-mauzóleum tetején, s az alatta elvonuló katonák egyenesen mentek tovább a frontra, behívattak a Vörös Segélybe, a MOPRE-hoz. Azt mondták, a külföldiek nemkívánatos személyek Moszkvában, s vagy önként megyünk el, vagy visznek. Hát mentünk önként.

Nekünk, magyaroknak a Lux Szállóban kellett gyülekeznünk, hogy onnan indulunk el, de nem tudtuk, hogy hová. Majd kivisznek autóbusszal egy állomásra, és föltesznek egy vonatra. De senki nem mondta, mi lesz az uticél. Felkészültünk mindenre. Ebben a társaságban voltak Kun Béla családjából azok, akiket nem hurcoltak el, a nővére, Miklós, a fia, és a felesége, Olga. Aztán Dienes, a felesége és a három lánya. S végül Szamuelyné Szilágyi Joli, Horváth Vera, Wágner Anna és Szántó Judit lánya, Éva. Több magyar nem is volt.

Amikor fölszálltunk a vonatra, a másik vagonban a Nagy Színház utazott, őket is evakuálták. November 7-e lett utazás közben és ők elkezdték ünnepelni a vagonban. Emlékezetes maradt számomra az is, hogy emeletes hálóhelyek voltak a vonaton, s aki fölöttem aludt, álmában bepisilt, lepisilte az alul fekvőket, engem is.

8.

Először egy Belovodszk nevű kirgíziai faluba vittek, aztán átkerültünk Poltavkába, egy még kisebb településre a járási székhely, Karabalta mellett. Beszállásoltak olyan asszonyokhoz, akiknek a férje bevonult. Kitelepített ukránok voltak, gyűlölték a rendszert. Nem lehetett pontosan tudni, hogy bennünket miért utálnak, de minket is utáltak. Én azonban jóba lettem a háziasszonyommal, Násztyával.

Semmi munkát nem kaptunk. Kezdtem utána járni, hogy valamit mégis dolgozhassunk a kolhozban. S egyszer az elnök azt mondta, jól van, jöjjenek krumplit válogatni. Kiszedni a rohadtat a jóból. Mentünk. Voltak ott osztrákok, Schutzbunderek, az özvegyeik meg a gyerekeik, s olaszok, csehek, németek, bolgárok is. Elég az hozzá, szinte egy évig úgy éltünk, hogy majd' megdöglöttünk. Néhányan éhen is haltak. Egy szegény osztrák nőnek már az esze ment el az éhségtől úgy, hogy önkívületében a gyereke elől megette a falatot, s a gyerek éhenhalt. S majdnem öngyilkos lett, amikor észhez térve megtudta ezt. Magyar is éhhalált halt ott, egy másik pedig azért pusztult el, mert valahonnét kapott egy pohár lisztet, s már nem bírta ki, úgy ette meg nyersen, és attól fölfordult. Feketének hívták.

A krumpliválogatáskor az osztrák gyerekek négyöt szemet a zsebükbe tettek. S volt olyan magyar, aki elment az elnökhöz és feljelentette a gyerekeket, hogy lopják a krumplit. Borzalom. Az egyik gyereket le is fogták, de kiengedték. Közben jött ugyanis egy rendelet, hogy azokat, akik éhségükben lopnak, nem lehet felelősségre vonni. Később – ezt Wágner Anna intézte el – kaptunk a kolhoztól élelmiszert minden hónapban. Fejadagot. S ruhaanyagot, szövetet is. Amikor a kolhozban megszűnt a munka, elvittek utat építeni. Ásni kellett.

Kirgízia egyébként nagyon szép ország és Poltavka is szép helyen feküdt, a csodálatos Pamír hegységben. Csak egy nagy baj volt, hogy eső ritkán esett, és eléggé kiszáradtak a földek. Amikor viszont olvadt a hó a hegyeken, akkor ömlött a víz. És olyankor óriási hagymák nőttek, majdnem dinnye nagyságúak. Nem volt hagymaízük, édesek voltak. A kukorica és a dinnye is különleges ízű volt. Sziklás, teljesen kopár vidék, de olvadáskor elárasztották vízzel a földeket. Kútvíz is nagyon gyéren akadt. Messze is esett a kút. Világítás pedig szinte gyáltalán nem volt. Még petróleumlámpa se, csak olajmécses: egy kanócot beledugtak az olajba.

Attól ment tönkre a szemem. Füstölt, s amellett kellett kötnöm. Egy idő után mindenki ezt csinálta, ebből éltünk nagyjából. Kötöttünk az ott lakóknak, ha adtak anyagot, s ezért élelmiszert kaptunk. Mondjuk cukrot, öt vagy tíz kiskanállal.

A szobák földjét trágyával tapasztották ki, az számított tisztának. Egyszer elment hazulról a háziasszonyom, s én a kedvébe akartam járni, átfutottam a szomszéd nőhöz, hogy adjon trágyát.

– Milyen trágyát?

– Nekem mindegy, csak trágya legyen – feleltem.

Az egész falu azon röhögött, hogy nekem mindegy, csak trágya legyen. De a szomszéd megértette, mit akarhatok, s mondta, hogy a tapasztáshoz tehéntrágya kell. Kimentem az országútra, összeszedtem minden tehénlepényt, felkentem a szobát.

Gyufánk nem volt. Nekem eszembe jutott, hogyan csinált tüzet az ősember, s kövekkel csiholtam szikrát a forgácsra. Ha sütött a nap, szemüveget tartottam oda, attól gyorsabban lángra lobbant.

A háziasszony megengedte, hogy a kemence tetején aludjak. Az előkelő hely volt, meleg. De a borjú is ott aludt, mert akkortájt született, szüksége volt a melegre. Hamar összebarátkoztunk, de az egyik lakótársnőmnek – hárman voltunk Násztyánál – szétrágta a kardigánját, az nagy tragédia volt.

A kirgizek mohamedánok. Amikor kitört a háború, a férfiakat besorozták, csak a hatvan éven felüliek meg a gyerekek maradtak. Mindnyájan azt a kerek sapkát, a tübitejkát viselik, a férfiak is, a nők is. A nők nagyon soványak. Gyönyörű alakjuk van. A hajuk térdig érő, fekete. Szinte nem lehet megállapítani, melyikük hány éves, mert a 40 éves is úgy néz ki, mint a 16 éves. A 60 éves úgy, mint egy 30 éves. Hegyilakók. Nem esznek disznót, csak bárányt. Kenyeret sem esznek. Van egy nagy üstjük, és abban élesztő nélküli lepényfélét készítenek. Reggel kigyúrják, beteszik az üstbe, megszúrkálják, megsütik. Olyan vékony, mint a laska vagy a macesz. Ez a kenyerük. Süteményt, tésztát, ilyesmit nem ismernek. Lótejből csinálnak különféle aludttejeket és rengeteg italt. Be lehet rúgni tőle, de én részeg kirgizt sose láttam. Bár mi inkább az ukránok között voltunk. Kevés kirgiz volt mifelénk. Ha az orosz gyereke rosszalkodott, azt mondta:

– Ne rosszalkodj, mert jön a kirgiz, és odaadlak neki.

Ő volt az ördög. Pedig a kirgiz szelíd nép. Én szerettem őket. Igaz, kevéssel jöttem össze, de akikkel összejöttem, nagyon rendes emberek voltak.

Furcsa világ volt. Egyszer a piacon vettem valamit és ettem. Mellettem egy férfi állt. És ott valahogy úgy van, hogy akik egymás mellett állnak, minden további nélkül elkezdenek beszélgetni. Falusi szokás. Mi is beszédbe elegyedtünk. Azt mondja:

– Maga biztosan nem orosz.

– Honnét gondolja?

– Hát látszik.

– Tényleg nem vagyok az – mondom –, magyar vagyok.

– Én meg nem vagyok kirgiz.

– Az meg magán látszik.

Elmesélte, hogy csecsenc. Párttag, sőt, tanácselnök volt. És nagyon szomorú volt, borzasztó szomorú. Azt mondta, képzeljem el, amikor bejöttek a németek, a csecsencek közül valami öten kitűzték a fehér zászlót. A többiek ellenezték, és mondták, hogy hagyják abba, de ők kitűzték. A németek azt hitték, minden csecsenc megadja magát. Persze nem adták meg magukat, de a németek csak megszállták az országukat. S amikor visszatért a Vörös Hadsereg, az egész országot kiürítették 24 órán belül. Minden csecsencnek mennie kellett, és mindent ott kellett hagyniuk, amijük volt. Betették őket vagonokba és idehozták Kirgíziába. Mert kollaboráltak a németekkel. Azért az öt emberért az egész országot sújtották. Nem tragédia ez? Azt mondta az a szomorú férfi:

– De hát mi szovjet emberek vagyunk, nekünk Szovjet-Oroszország kell. Mi nem tehetünk arról, hogy öt ember kitűzte azt a zászlót. Mi is agyonvertük volna őket. De az oroszok az egész országot büntették. S mire ideérkeztünk, a népünk fele meghalt az úton. Enni nem adtak semmit. Itt meg nem kapunk munkát, mert árulók vagyunk.

Sokakkal megtették ezt, a tatárokkal, az ukránokkal is, azokkal kezdték. Hát így panaszkodott az a szegény ember. Az ő családja is elpusztult. Nem tudott élelmet adni nekik. Ő kibírta valahogy. És kommunista maradt. Az érthetetlen az egészben az, hogy ezek sokkal tisztességesebb emberek voltak, mint akik elpusztították őket.

A második háziasszonyomnak a férje és a fia is a fronton harcolt. Azok is ukránok voltak. A fiú elvesztette a lábát, leszerelték, hazajött. S mikor megtudta, hogy magyar vagyok, elkezdett velem kiabálni.

– Az anyád istenit, miattatok lett oda a lábam! Felszabadítottuk Magyarországot, s azt mondták, a magyarok szegények. Pedig én ott olyan lakásban nem voltam, ahol ne lett volna mindenkinek külön szobája és konyhája! Mind burzsujok azok, de azt hazudták nekem, hogy szegények.

Így éltem Kirgíziában négy évig, ott ért a háború vége. Persze mindnyájan örültünk, de mégse olyan nagyon, mert nem tudtuk, mi lesz velünk. Most aztán végleg ottrekedünk.

De kezdték visszavinni az embereket Moszkvába. Elsősorban a Schutzbundosok hozzátartozóit, aztán másokat is. Azokat, akikért valaki szót emelt, főleg a hozzátartozók. Nekem viszont nem volt senkim, aki közbenjárt volna értem. Hát nagyon el voltam keseredve, kilátástalannak tartottam mindent. Az ember már valóban azon gondolkodott, érdemes-e élni? Nem kéne-e véget vetni az egésznek? Néha felmásztam a faluval szemközti domb tetejére, s torkom szakadtából azt ordítottam:

– Emberek, segítsetek! Egyedül vagyok!

De még a visszhang se válaszolt. Ilyenkor aztán Ady-verseket szavaltam magamnak, s végül rettenetesen sírtam.

A házat egy óriási fekete kutya őrizte. Féltem tőle, nem szerettem. De mi történt? A kötést, amit csináltam, Karabaltára kellett átvinni, ottaniaknak dolgoztam. 12 kilométert kellett gyalogolni. Egyszer megint bandukolok Karabalta felé, nagyon elkeseredve. A fene egye meg, itt vonszolom magamat egyedül, céltalanul. Lelülök, s hát látom, hogy ott van az a nagy fekete kutya, elkísért. Ha van valami boldogság a földön, ez az volt. Átöleltem a kutya nyakát, s elkezdtem sírni:

– Drága, aranyos kutyuskám, velem jöttél! Bocsásd meg, hogy eddig nem szerettelek!

A kutya odaadóan nyüszögött, s attól kezdve mindig elkísért, oda-vissza. Pedig mondtam neki:

– Nem tudok ennivalót adni, nekem sincs.

De így mindig örömmel vágtam neki az útnak Karabaltára, mert tudtam, nem leszek egyedül. Megkérdeztem a háziasszonyt, nem haragszik-e, hogy a kutya velem jön. Azt válaszolta:

– Nem baj, nem baj, menjen csak.

Az úgynevezett centrum Karabaltán volt, egy kis piac, és a piac a kulturális élet központja, adás-vétel, duma, traccs, minden ott folyt. Hallottam, van ott egy jósnő, aki pontosan megmondja, milyen jövő vár ránk. Képzelje el, az ember már odáig süllyedt, úgy érezte, föl kell keresnie azt a nőt, hogy mondjon már valamit. De mit vigyek neki? Akadt tíz kanál cukrom, öt kanálnyit becsomagoltam, hogy azt adom oda. S ha nem mondja azt, hogy visszamegyek Moszkvába, pofonvágom vagy nem tudom, mit csinálok vele. Komolyan mondom, így éreztem.

Elindultam gyalog, tizenkét kilométer oda, tizenkét kilométer vissza. A hegy alatt lakott, a völgyben. Megtaláltam. Olyan sokan voltak, hogy sorba kellett állni, de vártam, tele izgalommal. Aztán nyújtottam a tenyerem – abból jósolt –, mikor bejutottam hozzá.

– Mije van?

Mondom, hogy öt kanál cukrom.

– Jó, tegye le.

Letettem. Ezzel kezdte. Nézi, nézi a tenyeremet. Na, gondoltam, beszélj már valamit, az istenit neki. És akkor elkezdte. Nem említettem neki, de a kiejtésemből vagy mit tudom én miről észrevette, hogy nem lehetek orosz, hanem olyasvalaki, aki nem ide tartozik és el akar utazni. Ravasz volt. Azt mondta:

– Érdekes, mintha elutazna innen. Nem nagyon gyorsan, de nem is nagyon sokára el fog utazni. Mást nem tudok mondani magának, de nagyon boldog lesz.

Ha hiszik, ha nem, rohantam haza, mint aki máris utazik. Annyira fellelkesített ez a jósnő. Fáradt voltam, lefeküdtem és álmodtam. Fantasztikus álmot láttam. Álltam, és velem szemben egy keskeny, de rettentő hosszú út. S az út végén, a nap. Egy hatalmas nap, ami lent volt a földön és velem szembe nézett. És beszélt hozzám, azt mondta: "Erre gyere, mindig felém, se jobbra, se balra, mindig egyenesen felém tarts."

S másnap kaptam egy levelet Friss Istvántól. Azt írta, mindent elkövetnek, hogy visszakerülhessek Moszkvába. Járt az üzemben, ahol dolgoztam, hogy azok is hívjanak vissza. S ők már nemsokára mennek haza, Magyarországra. Küldött egy csomó magyar nyelvű újságot is, az Új Hang számait. Hát ennek nagyon megörültem, s már-már elhittem, hogy a jósnőnek igaza van. Nem is volt maradásom, fel akartam kerülni Frunzéba, ahogyan korábban Szilágyi Joli is oda költözött.

Ő úgy került oda, hogy egyszer elmentem gyalog Frunzéba. Itt-ott fölvettek szekérre egy-két kilométeren át, az nagy dolog volt. Mikor odaérkezem – ez tényleg a csodával határos –, megyek az utcán, és kibe ütközöm? Fodor feleségébe, Visontai Icába és Frissnébe. Frunze utcáin!

Megállunk, egymásra nézünk, mukkani sem tudunk jóformán. Látom, Icának ki van sírva a szeme és visz egy dobozt. Mi történt?

– Gyerekem született, meghalt, és nincsen koporsó. Hát szereztem egy dobozt, abban temetjük el.

És hol laknak? Mészároséknál laktak Frunzéban és most készültek Ufába, mert a férjeik ott éltek. S Mészárosné kérte őket, ha tudnak valami magyart, szívesen odavenné. Ica azt javasolta, keressem fel.

Mészárosnénak három gyereke volt – az egyik Mészáros Márta, aki ma filmrendező –, s a férjét elvitték. Mondta Mészárosné, hogy neki se nyugdíja, se se keresete nincs, menjek hozzá lakni. Azt feleltem, nem lehet, nekem sincs fizetésem, semmim nincsen, és nem lakhatok ingyen nála. De ott van Szamuelyné Szilágyi Joli, neki van nyugdíja és szívesen ide is költözne.

– Ne mondja – csodálkozott Mészárosné –, hát ismerjük is Jolit, szobrász volt a férje, akit szintén lefogtak.

Így került Joli Frunzéba, Mészárosékhoz.

S most én is elhatároztam, hogy mindenképp felköltözöm Frunzéba. Hallottam – mert ott szólt a magyar a magyarnak, kutatták egymást az emberek –, hogy a fiával lakik egy magyar nő egy házban, és az is keres magyarokat. Megadták a címét, Cséri Lilinek hívták. Az ő nevét kevesebben ismerik. Két férjét hurcolták el a Szovjetunióban, ő maga is megjárta a börtönt. Hazatérése után a Színművészeti Főiskola orosz lektora volt. Megjelent egy könyve is.

Elmentem hozzá azzal – mert nem voltam biztos, hogy ő az –, hogy kötök, nem kell-e neki kötött ruha. Oroszul szóltam hozzá, mire magyarul válaszolt:

– Mondja, maga nem beszél magyarul?

Tudniillik jó magyaros kiejtéssel beszéltem. Mondom, de igen. Megörültünk egymásnak, mindjárt tegeztük egymást.

– Gyere ide lakni hozzám, nekem is jó lesz, neked is jó lesz.

Így költöztem Frunzéba.

Cséri Lili és a fia, Lvova nagy szeretettel fogadott, mindenüket megosztották velem, úgy éreztem magamat köztük, mintha a családhoz tartoznék. Lvova nem tudott magyarul, én meg elkezdtem szavalni neki, és lefordítottam Petőfit oroszra. Hogy abból mik jöttek ki! Óriásiakat derültünk.

Gyakran eljártam Mészárosékhoz is. Mészárosné megbetegedett, agyvelőgyulladás, valami borzalmas dolog történt vele, bevitték a kórházba és hamar meg is halt szegény. Ott maradt a három gyerek, Mészáros Márta 12-13 éves lehetett, az ikrek 7-8 évesek. Szilágyi Joli nem tudott mit kezdeni velük, ő már hatvan körül járt. Erre odament Wágner Anna, kilökte a lakásból Szilágyi Jolit és beült a helyébe:

– Én leszek az anyátok.

Mészáros Márta tiltakozott, ő ellátja a kisebb gyerekeket, hagyják békében. Neki volt anyja, apja, nem kell neki senki. De Wágner Anna betelepedett a házba.

Aztán Wágner Annát elhívták valahová és besorozták katonának vagy minek. Akkor betette a lakásba Derkovitsot és a feleségét. A festő Derkovits öccse vagy bátyja volt, nem tudom, s Wágner Anna már úgy rendelkezett, mintha az övé lett volna minden a gyerekekkel együtt. Szegény Márta folyton a sarokban ült és az utasításokat várta ezektől az idegen emberektől. Nagyon sajnáltam Mártát. Fél szemmel mindig azt leste, hogy most mi történik ellene, ellenük. Pedig nem történt ellenük semmi. Sőt, Wágner Anna mentette meg őket. Ha ugyanis letartóztatták a szülőket, s a gyerekeket nem vette gyorsan magához valaki, akkor elvitték a gyerekeket is. S az ilyen gyerekek többé nem kerültek elő. Ez biztos. Úgyhogy Wágner Anna, akármilyen erőszakosan csinálta, mégis jót tett, mert így megmentette a gyerekeket. Másképp végük lett volna.

Márta gyűlölte Wágner Annát, mégis neki köszönheti, hogy filmrendező lett. Anna mindent elkövetett, hogy Mártának anyagi gondjai ne legyenek, s minden protekciót igénybe vett az érdekében.

Én Frunzéban részint a kötésből tartottam fenn magamat, de akadt más kereseti lehetőségem is. Élt ott egy nő, aki elég jómódú volt, egy orosz nő. Egyedül lakott, fiatal volt és szerzett szövetet, de nem tudta megvarratni, mert nem volt varrónő. Én mondtam, hogy meg tudom varrni, de csak lisztért varrok. Életemben nem varrtam ruhát, de olyan éhes voltam, hogy már mindenre képes lettem volna. Csak egyre nem, a rablásra, de hát így raboltam, hogy azt mondtam, tudok ruhát varrni. Nagyon igyekeztem, vigyáztam, mindenkivel konzultáltam és mindenki segítségemre volt. Mégis elfuseráltam. Kirgíziában viszont elment az a ruha így is, én pedig kaptam érte lisztet, vagy öt kilót. És amellett ott dolgoztam nála, s enni is adott. Nagy dolog volt. Végül azt mondtam, hogy ilyen rosszul még soha nem sikerült nekem semmi, mindig olyan gyönyörűen varrok. A nő kicsit orrolt, de örült is, hogy lett ruhája, hát olyan, amilyen.

Így laktam Cséri Lilinél körülbelül fél évig. Hiába vártam, vártam, nem jött semmiféle Moszkvába hívó levél, semmi nem jött. S hallottuk, hogy mindenki fölszáll a vonatra, elmegy, aki csak teheti. Jegyet se kell váltani. Úgy döntöttünk hát Lilivel, hogy én is elindulok Moszkvába. Lesz, ami lesz. Most jut eszembe, hogy Frunzéban volt egy Vörös Segély iroda is, és ott azt mondták, senki ne vágjon neki a saját szakállára, mert úgyis visszatoloncolják. Várjuk meg, amíg hívnak. Hát én nem vártam, azt gondoltam, moszkvai lakos voltam, visszamegyek a lakóhelyemre. Fölszálltam egy vonatra, amiről azt mondták, hogy Moszkvába megy. Jegyet valóban senki nem váltott, csak úgy ment a vonat. Marhavagonokból állt, telezsúfolva emberekkel, akiket a háború idejént evakuáltak, s most mind utaztak, ki ide, ki oda. Jó hónapig tartott az út, mert a vonat folyton megállt, ment, megállt. Némi pénz volt nálam; kaptunk valamilyen anyagot, s azt a piacon eladtam. Élelmiszert is vittem magammal. S az emberek adtak már ennivalót egymásnak, hiszen mindenki érezte, hogy hazamegy. Szóval megvoltunk valahogy.

Sokféle emberrel összejöttem azon a vonaton. A mi vàgonunkban ukrán zsidók is voltak, akik azt mondták, soha többet Ukrajnába be nem teszik a lábukat, mert az ukránok maguk szolgáltatták ki a háború alatt a németeknek a zsidókat és a kommunistákat. Sőt, maguk akasztották őket. Bárhová mennek hát, de oda nem. Voltak külföldiek, még egy emigráns török is. Az folyton berúgott, mindenkinek a kölnijét ellopta, megitta.

Mellettem feküdt, s egyszer részeg álmában lepisilt. Én meg kiabálni kezdtem:

– Úristen, amikor jöttünk, akkor is lepisiltek, s most megint lepisilnek!

Azt mondták, szerencsét hoz.

9.

Megérkeztem Moszkvába. Mit csináljak, hova menjek? Első utam a Vörös Segély volt. Mondom, hogy ki vagyok.

– Mi adtunk egy utasítást, hogy csak az jöjjön Moszkvába, akit hívunk.

– De kérem szépen – válaszoltam –, én moszkvai lakos vagyok. Csak a háború elől mentem el, s most visszajöttem.

Leintett:

– Maguknak nincsenek jogaik!

Hát vitatkozzon az ember? Azt mondta, kalandorság, amit csináltam. Nem az volt aljasság, amit velem tettek, hanem én voltam a kalandor. Mondtam neki:

– Kérem, én itt dolgoztam, moszkvai illetőségű állampolgár vagyok.

Valójában azt se tudtam, hogy szovjet állampolgár vagyok-e. Mikor megérkeztem, elvették az útlevelemet, és adtak egy papírt, hogy én vagyok Godinova Miléna Sztyepánovna. Arra adták ki a személyi igazolványt, anélkül, hogy megkérdezték volna az embert. Nem is emlékszem, be volt-e írva, hogy szovjet állampolgár vagyok.

Na mindegy, ott voltam. Arra gondoltam, elmegyek a munkásszállásra, ahol laktam. Az ágyam foglalt volt persze, ott se volt hely. Mi legyen. Hol van egy magyar, hol találok valakit? Elmentem a klubba, az zárva volt. Elmentem a Komminternbe, tudtam, hogy feloszlatták, de elmentem. Hátha mégis kisül valami. Bemegyek, egy őr van ott. Mondom, a magyar szekcióba akarok menni. Azt mondja, hol él maga? Mondom, most jöttem Kirgíziából, hát nem tudom. Csak legyint:

– Hol vannak már azok!

– Hol vannak?

– Ne törődjön vele, jó helyen vannak.

Az állomáson éjszakáztam. A frász jött rám, hogy igazoltatnak és lefognak, mi lesz. Úgyhogy folyton csúszkáltam a jeges utcákon, s az járt az eszemben, hogy nincs más kiút, mint az öngyilkosság, vagy az, hogy fölszállok egy akármilyen vonatra és elmegyek bárhová.

S akkor eszembe jutott, hogy megkeresem a magyar követséget. Ott talán segítségemre lesznek, s ami a legfontosabb, megígértem Cséri Lilinek, hogy elintézem, vigyék Kirgíziából haza, Magyarországra. Nem is tudom már, hogyan találtam meg. Emlékeztem arra, hol volt azelőtt, és gondoltam, valószínűleg valahol ott lesz, ahol a többi követség is van. Így találtam rá. Horváth Imre volt a követ, akit ismertem az MSZMP-ből, s ő emlékezett rám, a Lányi Olgára. És nagyon sajnált. Oda volt, hogy milyen helyzetbe kerültem.

Kaptam ennivalót és jótanácsokat. Azt mondta, Szántó Rezső az emigráns magyarok megbízottja, s megadta a címet, hol találom meg. Felírt egy másik címet is, egy magyar nőét, akinek a férje meghalt és egyedül lakott, hátha befogad. Keresztesi néninek hívták. Megígérte azt is, hogy segít Cséri Lilinek. A szavát megtartotta, Lili hamarosan hazakerült.

Amikor kijöttem a követségről, láttam, hogy jön utánam egy hekus. Na, gondoltam, már csak ez hiányzott. Nincs lakásom, nincs ennivalóm, nincs munkám és még hekusok is jönnek utánam. Nem egyenruhás volt, de ezek olyan mamlaszok voltak, hogy egy féleszű is észrevette volna, hogy hekusok. Mindig megállt, mikor én megálltam. Végül már viccet csináltam az álldogálásból.

Elmentem Szántó Rezsőhöz, aki lelkendezve fogadott:

– Hű, de jó, hogy jön, a Rádiónál nagy szükség van magyarul tudó emberekre. És maga pontosan oda való!

Mondom, ez jó, de nekem se lakásom, se ennivalóm nincsen. Csak egy címet kaptam, a Keresztesi néniét. Hát menjen oda, mondta Szántó, szívesen adunk ennivalót is, de maga nincs bejelentve. Jegyrendszer volt, s aki nem volt bejelentve, nem kapott élelmiszerjegyet.

Keresztesi néni nagyon szívesen befogadott. Kevés magyar volt Moszkvában, félt egyedül, s kifejezetten örült nekem. Ott laktam nála, és elmentem a Rádióba. Egy Kelemen nevű ember volt akkor a magyar adás vezetője, a keresztnevére már nem emlékszem. Felvett azonnal, még élelmiszerrel is kisegített. Hol bemondónak, hol fogalmazónak, hol ennek, hol annak használtak. Nemcsak engem, ott mindenkit mindennek használtak. Akkor már senki nem akart a Rádióban dolgozni, mindenki haza akart menni.

Egy napon beállított hozzám egy katona. Azt mondta, Budapestről jön, ahol a nővéremnél lakott. Rengeteg pengőt hozott magával, adjak érte rubelt.

Egy teli zsák elértéktelenedett milpengő volt nála, de nekem egy fillérem se volt. Így aztán faképnél hagyott. El nem tudom képzelni, honnan tudta meg a címemet.

Én is felkerestem a régi ismerősöket, akiket a háború idején szintén ide vagy amoda telepítettek, s most visszakapták a szobájukat. Mert lakása egyiknek sem volt, csak társbérleti szobája. Elmentem Szilágyi Jolihoz, mesélte, hogy ő is az utcán kódorgott, míg nagy nehezen visszakapta a szobáját.

Nála találkoztam Hevesi Gyulával, aki akkor szabadult. Komiban volt, fegyenctáborban, a sarkkörön. Hatvan fokos fagyban dolgoztatták. Borzalom volt, ahogyan kinézett; sápadt volt, elgyötört, teljes apátiában. Amikor ránéztem, el kellett fordulnom tőle, annyira látszott a megalázottsága.

Alekszandrovba küldték a szabadulása után, nem volt szabad Moszkvába jönnie. Alekszandrovban azonban nem kapott munkát, s azért szökött fel Moszkvába, hogy valami megélhetéshez jusson. Azt tanácsoltuk, forduljon Gábor Andorhoz, aki a rászorulóknak fordítási munkákat szokott adni. Igen ám, de ehhez legalább egy éjszakát Moszkvában kellene töltenie, ő pedig ki volt tiltva. Ha megfogják, visszaviszik a lágerbe. Hát mit csináljunk? Volt Kirgíziában egy ismerősöm, aki sokkal előbb került vissza Moszkvába, mert a családja a háború idején itt maradt. Hozzá vittem el Hevesi Gyulát, hátha megalhat nála. De nem fogadták be.

Mondtam Jolinak, nincs más hátra, maradjon itt. És akkor ott maradt nála egy éjszakára, másnap elment Gábor Andorhoz és kapott tőle fordítást.

Innen lett az ismeretségünk. Bár ismertem már előbb is, de a közeli kapcsolatunk akkor kezdődött. Borzasztó hálás volt. Néhányszor a MOPRE-nál jöttünk össze. Akkor már neki is megengedték, hogy följöjjön Moszkvába, mert folyamatban volt a hazautazása. Rákosi kérte a hazaküldését.

10.

Csodálatos ember volt Hevesi Gyula. Nem akarom itt felmondani az életrajzát, hiszen azt – Wessely László barátunk biztatására – megírta ő maga. 1959-ben adták ki, "Egy mérnök a forradalomban" címmel. Szólnom kell mégis róla, hiszen életem értelmévé vált; s van néhány olyan fontos mozzanat is a sorsában, amiről ő – szerénységből vagy más okból – hallgatott. Így arról is, hogy már egyetemista korában felfigyeltek a tehetségére. Volt egy évfolyamtársa – gazdag család egyetlen fia –, és Gyula igyekezett neki segíteni, ha a feladatok nehezek voltak. Az apja egyszer meghívta Gyulát, s felajánlotta neki:

– Maga nagyon tehetséges, nekem pedig nagyon sok pénzem van. Ha elvégzik az egyetemet, menjenek ki Amerikába. Én adok a fiamnak egy nagy összeget, s ő lesz a gyártulajdonos, maga a műszaki vezető. Ugyanúgy fog részesedni mindenből, mint a fiam.

Gyula majdnem elfogadta. Mégis itthon maradt, mert szerelmes volt egy lányba, akit Évának hívtak. De az fütyült rá, s végül kiadta az útját azzal, hogy:

– Nem mondtad, hogy szeretsz, férjhez megyek hát máshoz.

Gyula ettől borzasztóan elkeseredett, mire bemutatták neki Stern Jolánt, aki gyorsan a felesége lett. Azt mesélte: "Szinte észre sem vettem, hogy már házas ember vagyok". Stern Jolán vitte be őt a mozgalomba, amitől kezdetben vonakodott.

Az egyetem után, 1912-ben az Egyesült Izzóban lett kutatómérnök, s ott Helfgott Árminnal két év alatt kidolgoztak egy világhírű találmányt, a nagyüzemileg gyártható gáztöltésű izzólámpát. Kapott egy külön laboratóriumot, és oda senkit nem engedett be, nehogy kiszivárogjanak a felfedezések. De rájött, hogy a találmány, amit felfedeznek, nem azé, aki felfedezi, hanem a gyártulajdonosé. Ez volt a jog. És ő fellázadt ellene.

1917-ben, amikor itt még nem tudtak semmit a forradalmakról, egy üzemközi bizottságot hozott létre. A dolgozókkal, főleg technikusokkal, mérnökökkel több üzemben megszervezte az IKTOSZT, az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetségét, 1918-ban pedig az AMOSZT, az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségét, a világ első szocialista mérnökszervezetét. Ennek a jogutódja lett aztán a METESZ. A Galilei Körben is részt vett már egyetemista korától.

Így aztán ismerték, mint mérnököt és baloldali szervezőt. A Szociáldemokrata Pártban működött. Kibocsátottak egy manifesztumot: "Világ technikusai egyesüljetek!" Ezt ő fogalmazta meg, arról, hogy miénk a találmány, de a tőkések rendelkeznek vele; hozzuk hát létre a világ mérnökeinek és technikusainak egyesületét. Amit később Curie meg is valósított.

Akik a proklamációt kibocsátották, azok között volt egy olyan ember, aki később kiment Amerikába és feltalálta a Coca-Colát. Ma már a világ technikusai egyesülésének gondolata nagyon távol állhat tőle. Akik ott együtt voltak, milliomosok lettek Amerikában. Gyula a GULAG rabja lett. Ez a különbség.

Amikor Kun Béláék hazajöttek Oroszországból 1918-ban, keresték, kik azok, akikkel érdemes kapcsolatba lépni. És megtalálták Hevesi Gyulát. Őt is hívták, hogy jöjjön a kommunista pártba. Azt mondta, minek ide egy másik párt. Itt van a szociáldemokrata, elég az. Úgyhogy a kommunista párt alapító ülésén nem is vett részt se ő, se Helfgott, ketten nem fogadták el a meghívást. De azért nemsokára belépett, s mindjárt KB-tagot csináltak belőle. A Tanácsköztársaság idején pedig kellett Kun Bélának valaki, aki ért is valamihez. Rábeszélte Gyulát, legyen a szociális termelés népbiztosa. Ő pedig azt hitte, népbiztosként érvényesíteni tudja a tudományosság elveit. Meghívott minden kiváló tudóst, hogy segítsenek, s azok mind részt is vettek a Tanácsköztársaság dolgaiban, még Kármán Tódor is.

Hogy hogyan viselkedett a férjem a Tanácsköztársaság idején, erről személyes emlékem is van. 1956-ban, a felkelés napjaiban a Fény utcai piacon jártam, s találkoztam a körzeti orvosunkkal. Nagyon kedvesen üdvözölt, s azt mondta, ha bármi bajunk lenne, csak szóljunk, azonnal jön, felír minden orvosságot. S hozzátette: azért tiszteli ennyire a férjemet, mert van egy barátja, aki elmesélte neki, hogyan szocializálta Gyula a gyárát 1919-ben. A gyáros tiltakozott az államosítás ellen, mondván, hogy saját munkájával hozta létre az üzemét.

– Sajnálom – válaszolta Gyula. – Mindent szocializálni kell.

Éjféltájt csöngetés ugrasztotta ki a gyárost az ágyból. Rémülten nyitott ajtót, s hát Hevesi Gyula állt ott.

– Elnézést, hogy ilyen késon zavarom – szabadkozott. – Mostanáig nem jutottam hozzá, hogy felkeressem, pedig fontos mondanivalóm lenne. Felkérem, vezesse tovább a gyárat úgy, mint eddig. Ön kiváló szakember, tegyen mindent a legjobb belátása szerint, semmibe nem fogunk beleszólni.

Amikor a Tanácsköztársaság megbukott, Kunék elmenekültek, s Lukácsot, Korvin Ottót és Hevesi Gyulát hagyták itthon, hogy szervezzék újjá az illegális pártot. Érdekes, hogy őt nem szokták emlegetni, csak Lukácsot és Korvint. Pedig Hevesi is itt maradt, s a Rózsadombon viceházmesterként helyezkedett el álnéven. De reménytelen feladatot vállalt, az utcára se mehetett ki, minden percben lebukhatott. Komját Aladár segített rajta, aki jó barátja volt, együtt csinálták az "Internacionale" című lapot 1918-19-ben. Komját bátyját, Korach Mórt is ismerte az egyetemről, aki tudta, hogy Gyula nagyon tehetséges, és Korach Mór küldött neki hamis útlevelet Olaszországból. Schauer névre szólt.

Így jutott ki Bécsen és Berlinen át Olaszországba, Bolognába. Ott egy Biancoli nevű gróf estélyt rendezett a tiszteletére és bemutatta mint volt népbiztost, aki az izzólámpagyártás terén nagy dolgot alkotott. A gróf lámpagyárat akart szervezni Bolognában, s Gyulára akarta bízni az igazgatását. Horthyék azonban azt követelték, hogy a volt népbiztosokat, akárhol tartózkodnak, fogják el és adják ki nekik. Gyulát is elfogták, de sikerült átmenekülnie San Marinóba, ott nem háborgatták. Onnan nem Amerikába ment, hanem a Szovjetunióba. És így kapott börtönbüntetést a Nobel díj helyett.

1929-ben ment a Szovjetunióba, ahol megbízták, szervezze meg az izzólámpagyártást, majd a hőmérőgyártást. Már ez is óriási dolog volt. Aztán látta, hogy az iparban milyen fontos lenne a gépek kihasználása szempontjából a folyamatos termelés, és kidolgozta egy új munkarend koncepcióját. Úgy, hogy megmaradjon az ötnapos munkahét, de az emberek váltsák egymást, az üzem sose álljon le.

Ettől eleinte idegenkedtek, később megvalósították. Ez a folyamatos munkarend több munkás alkalmazására ad lehetőséget. Igen ám, de mivel Sztálin Sztálin volt, azt mondta, ha jó a folyamatos munkarend, akkor legyen az egész országban mindenütt az. A hivatalokban is, mindenütt. Elképesztő marhaság: az ember elment egy hivatalba ma, s ott talált egy embert, de holnap már egy másikat, holnapután harmadikat. Káosz keletkezett. Két év múlva fel kellett hagyni vele. Hevesi ezt a munkarendet az üzemekre dolgozta ki, bizonyos üzemekre, a nagyiparra, ahol a folyamatos termelés lehetséges és hasznos. Világszerte be is vezették.

Látta azt is, milyen nagy a szakemberhiány a Szovjetunióban, s nincs lehetőség arra, hogy a munkások tanuljanak. Nem azért, mintha nem juthattak volna be az egyetemekre, hanem egyszerűen azért, mert ha valaki a gyárból hazajutott, már nem ment el az iskolába tanulni. Sorba kellett állni a boltok előtt, elment az idő, s aztán sötétben már életveszélyes volt az utcán járni, és mindenütt sötét volt. Ezért javasolta, hogy csináljanak üzemi egyetemeket, az üzemekben szervezzék meg a továbbképzést. Ez óriási könnyebség volt, mert ott az ember megfürödhetett, étkezhetett is esetleg valamit, és utána helyben átment egy másik terembe tanulni. Nem nyújtott olyan színvonalat, mint az egyetem, de átmeneti képzésre nagyon megfelelt. S erre óriási szükség volt, mert nem voltak szakembereik. Ha kaptak külföldről valamilyen gépet, elrontották. Nem értettek hozzá. Rosztovban is sírva fakadtak a munkások, hogy tönkretették az új berendezéseket. Fontos volt, hogy legalább egy alsó technikusi szintig eljussanak, mert hozzá se tudtak nyúlni valamihez, annyira analfabéták voltak. Hát ezen akart változtatni Gyula.

Aztán elindított egy tömeges újítómozgalmat, hogy kicsiben is újítsanak, nem minden csak a nagy találmányokon múlik. S rájött arra is, milyen fontos, hogy a világ technikai újításai, találmányai eljussanak a Szovjetunióba. Szükség lenne hát egy műszaki-természettudományi információs rendszerre. Mondták neki, jó, csinálja meg. Mint ahogy mindent, amit javasolt, rábízták, csinálja meg ő. Meg is csinálta. Zseniálisan tudott szervezni. A világ első informatikai központja volt, ma úgy hívják az oroszoknál, hogy VINITI.

Rengeteg hasznos dolgot csinált a Szovjetunióban. Dolgozott, nem politizált. Műszaki ember volt, tudós. Mesélte nekem később, hogy akkoriban többször elkísérte Buharint, amikor gyárlátogatásokra utazott. Buharin sose engedte meg, hogy a gyárak vezetőit előre értesítsék az érkezésükről. S történt egyszer, hogy a gyárban, ahová mentek, az igazgató meghívta őket ebédelni. Libasültet szolgáltak fel nekik egy különteremben.

– Hol vannak a munkások? – kérdezte Buharin.

– Csak nem velük akar enni? – kérdezett vissza az igazgató.

– De igen – mondta Buharin. S aztán hozzátette:

– Nem váltom le magát ezért, pedig megérdemelné. Ilyet nem szabad csinálni. Vezessen oda, ahol a munkások étkeznek, a libát pedig ossza szét közöttük.

Kun Béla az emigrációban is mindenképpen ki akarta erőszakolni, hogy Gyula az ő frakciójához csatlakozzék, Landlerrel szemben. Nem volt hajlandó. Két ok miatt sem. Először is nem értett egyet a frakciózással, azzal, hogy a mozgalom két, egymás ellen áskálódó klikkre szakadjon. Másrészt úgy érezte, hogy neki, az emigráns mérnöknek az a feladata, hogy ott dolgozzék az oroszok között. És nem az, hogy a frakcióban ágáljon. Normális, tisztességes ember nem tartotta célszerűnek, hogy frakciózás legyen. Így aztán Hevesi mindig nagyon magányos embernek érezte magát. A politikusok dühösek voltak, amikor nem érték el vele a céljukat, és magára hagyták. Sztálinék pedig úgy hálálták meg a munkáját, hogy elhurcoltatták.

Az úgy ment, hogy előbb elvették a párttagsági könyvét azért, mert külföldi. Nemcsak tőle, ez általában így volt. Aztán azt mondták: ho-hó! Egy kizárt párttag igazgató? Ez gyanús. Le kell váltani az igazgatóságról. S végül az jött, hogy ennek az embernek elvették a pártkönyvét, az igazgatóságból leváltották, kicsoda ez? Egy gyanús külföldi, le kell tartóztatni. Ez volt a mechanizmus. Nemcsak vele tették, de vele is így csinálták.

Az érdekes az, hogy őt talán nem is fogták volna le, de a következő történt. Meglátogatta a zeneszerző Szabó Ferenc, Lippai Ibolyával, aki hírhedt spicli volt, mindenki irtózott tőle. Beszélgettek, beszélgettek, s már akkor voltak lefogások és Gyula azt mondta, nem hiszi, ha Lenin élne, ez megtörténhetnék. A többiek a lábát rúgták, hogy ne beszéljen, de ő csak mondta a magáét, még dühös is volt, hogy mit rugdossák. Hát ezért tartóztatták le Gyulát. Onnan derült ki, hogy amikor lefogták, az egyik vallatója azt mondta:

– Maga bele se került volna a szórásba, ha nem mondta volna, hogy Lenin idejében nem történhettek ilyesmik.

Egy kenyérszállító autónak álcázott rabkocsiban vitték a félelmetes moszkvai börtönbe, a Ljubjankába, ami ott áll szemben egy metróállomással, ahol mindig óriási tömegek jönnek-mennek. Az újonnan letartóztatottakat egy teremben várakoztatták, s az őr tegezte őket, mint a bűnözőket. Gyula – jellemző rá, akkor is oldalba vagdosták, hogy hallgasson, de nem állta meg – azt mondta neki:

– Maga engem ne tegezzen, kikérem magamnak. Különben is, én csak őrizetes vagyok, nem elítélt.

Az őr azt válaszolta:

– Mi vagy te? – s odavitte az ablakhoz. – Látod azt a sok embert? Azok vannak őrizetben, de te, aki itt vagy, már itt vagy. Te már maradsz!

Nem lehetett volna klasszikusabban kifejezni annak a rendszernek a lényegét.

Gyulát a kihallgatáskor fizikailag nem bántalmazták. Odatettek elé egy vallomást, azt kellett volna aláírnia. Sokan el sem olvasták ezeket az előre megírt vallomásokat, csak azt mondták, "kérem szépen", és mindent aláírtak. Gyula se vette kezébe a papírt, de azt mondta:

– Én ártatlan vagyok, semmihez semmi közöm, és nem írok alá semmit.

Nyolc évet kapott. Sziktivkarba került, Komiba, ahol mínusz 60 fokos hidegek vannak. Néha még nagyobbak is; olyankor már a raboknak sem kellett kimenniük dolgozni. Hogy kibírta, ennek két oka lehetett. Az egyik az, hogy rendkívül kisétkű volt. A másik, hogy annyira el tudott zárkózni a környezetétől, a saját gondolataiba merült. S ott látszott az északi fény, mindenki csodálta, hogy Gyula olyan élvezettel nézi, mintha nem is lágerben lenne. Nekem is mesélte, milyen bámulatos látvány volt – mire én mindig azt mondtam neki: "Csak nagyon magas volt a belépődíj".

Az is előnyös lehetett számára, hogy sosem a saját baján tépelődött, mindig másokat sajnált. S javára szólt, hogy értett mindenféléhez. Nem volt például enyv, s akkor ő ment és mondta, hogy a fenyőfából lehet enyvet nyerni. Több ilyen dolga volt, és ezért megbocsátottak neki – bár nem volt mit, de megbocsátották, hogy él.

Erdőirtáson dolgoztak, neki a kivágott fákat kellett szekérrel elszállítani. A szekérhez egy lovat adtak, de Gyulának sejtelme sem volt, hogyan kell befogni. Hiába próbálkozott, nem ment.

– Az anyád úristenit – mondta az őr –, azt mondod, mérnök vagy, de egy lovat se tudsz befogni!

Befogta neki. Olvadás volt, iszonyú nagy sár, a ló nem akart elindulni a megrakott szekérrel. Gyula simogatni kezdte:

– Pacika, indulj!

Könyörgött neki, már meg is csókolta, mindent csinált vele, de a ló csak nem húzta el a szekeret. Mikor végül mégis elindult, Gyula a kantárját fogva ballagott mellette nagy boldogan, de jön az őr és üvölt:

– Joptvajumaty, mit csináltál?!

Gyula hátranézett, hát a nagy huzakodásban legurult a sok fa, azért vágott neki a ló az útnak, mert már könnyű volt a szekér.

Sok baja is támadt persze abból, hogy annyira elmerült önmagában. A táborban köztörvényes bűnözők is voltak. Gyula "nevelője" éppenséggel egy rablógyilkos lett. Reggelente a sorbaálláskor osztották ki az egész napra szóló húsz deka fekete kenyeret. Ez maga az élet volt, aki ettől elesett, elpusztult. Az egyik bűnöző látta, hogy Gyula milyen szórakozottan áll, kikapta kezéből a kenyeret és elfutott. Gyula szaladt utána, az őr is lejött a toronyból, de a tolvaj közben eldobta Gyula kenyerét, s azt kiabálta, hogy Gyula akarja elvenni az ő adagját, mire az őr ököllel belevágott Gyula szemébe.

Ott kapta az első szívinfarktust is. Kórházba vitték, aztán vissza a táborba. Mikor végül szabadult, még akkor is naív volt. Kaptak valami pénzt, de Gyula nem tudott gondoskodni arról, hogy élelmet vegyen. Egy magyar emberrel együtt vágtak neki az útnak, az szerzett ennivalót, de nem adott belőle. Volt lelke leülni, falatozni, s Gyula csak nézte. Később én is találkoztam ezzel az emberrel, majd elmondom, hogyan.

Az Életrajzi Lexikonban az áll, hogy a harmincas évek végén voltak ugyan sérelmei, de utána az újító mozgalom egyik vezetője lett a Szovjetunióban, egészen 1948-ig. Hát ez nem igaz. 1938-tól 1946-ig börtönben, munkatáborban volt, aztán 1947 nyaráig Alekszandrovban, Moszkvából kitiltva, ahogyan elmeséltem.

11.

No mindegy, térjünk vissza a hazajövetelünkhöz. Mint mondtam, Gyula csak 1947 nyarán jöhetett Magyarországra, én azonban jóval előbb, 1946-ban. Az úgy történt, hogy be kellett jelentkeznem Moszkvában, másképp nem adtak élelmiszerjegyet. Hát bejelentkeztem. Egyszer csak két nap múlva, éjjel tizenkettőkor csengetnek Keresztesi néninél. Kővé meredtünk mindketten. Egymásra néztünk, mit csináljunk? Nyissunk, ne nyissunk? Nyitni kell. Mondom, majd én. Azt mondja, nem. Majd én nyitok. Kinyitotta az ajtót, egy rendőr lépett be. És nevetett. A tanácselnöktől jövök – mondta –, mert megadták a moszkvai tartózkodási engedélyét.

Éjjel tizenkettőkor kellett ezt megtudnom. Ilyen rondán csináltak mindent! Ilyen embertelenül. Hogy addig mind a ketten frászt kapjunk, amíg kinyitjuk az ajtót. És akkor vigyorog. Hogy miért csinálták ezt? Mert kisült, hogy már megvolt a hazatérési engedélyem. Hát ne úgy menjek haza, mint aki nem moszkvai illetőségű.

Amikor fölmentem Szántó Rezsőhöz, szemére vetettem, miért nem mondta el, hogy már megvan az engedély a hazatelepülésemhez. Azt felelte, azért, mert kellettem neki a Rádiónál.

– Hát ne haragudjon – mondtam –, ilyen állapotban, amilyenben én vagyok, nem tudomásomra hozni, ezt nem lett volna szabad. Meg kellett volna mondania tisztességesen, hogy megvan az engedélyem, hazamehetek, de jó lenne, ha még maradnék. És vagy igent mondok, vagy nemet. De éjjel tizenkettőkor így ránk ijeszteni?

Azt válaszolta:

– Miért, nem tiszta a lelkiismerete?

Bementem a MOPRE-ba, ott mindent elintéztek és mondták, hogy van ruha, kabát, cipő, valamit vegyek magamra. Mert úgy néztem ki, mint a koldus. Cipőm se volt, csak egy rongy a lábfejemre kötözve. Egy pizsamából csináltam szoknyát, azt hordtam addig. Kirgíziából hoztam egy ruhát, a piacon vettük Lilivel. Azt mondta:

– Te, mindenki utánad fog nézni Pesten, olyan gyönyörű ez a ruha.

Hogy ott milyen ízlésünk volt! Mikor hazajöttem, föl se mertem venni többé. Pedig Pesten is rongyosak voltak még az emberek, de azért azt itt már nem lehetett hordani.

Eltartott körülbelül két-három hétig, mire megkaptam a Magyarországra szóló repülőjegyet. Mikor fölszálltam a repülőre, arra gondoltam állandóan, hogy csak a határon legyek túl. Csak a határon legyek túl. Mindig attól féltem, még megfordulhat a gép, még leszállhat a Szovjetunióban. De Mátyásföldön szálltunk le, és ott vártak bennünket kocsival. Bevittek a pártközpontba. Simon Jolán volt ott, meg Fodor.

– Azokról a dolgokról, amik kint voltak, nem beszélünk – mondta.

– Hát nem bizony – válaszoltam.

De rendesek voltak velem. Egy háromemeletes szállodában kaptam szobát, ideiglenesen. A Dohány utcában, ahol a sarkon volt egy mozi. A Váci utca 40-ben volt egy panzió a hazatért emigránsoknak, ahol addig lakhattak, amíg lakáshoz nem juttatták őket, később engem is ott helyeztek el.

1946 februárja volt, még tombolt az infláció. Augusztusban én is ott voltam Angyalföldön, amikor Rákosi bejelentette az értékálló forintot. De februárban pénzért nemigen adtak élelmiszert. Azt mondták, leves meg ilyesmi van a pártközpontban, ott lehet ebédelni. A pártközpont akkor a Köztársaság téren volt. A Váci utcai panzióban nagyon sokan laktunk. Ott volt Lukács György is, Komját Irén is. Mindenki külön szobában, s volt egy közös konyha és egy közös fürdőszoba. Mindenki saját magának főzött, még Lukács is. Teáztunk inkább, mert főznivaló nemigen akadt. A pártközpontban ebédeltünk. Ott is elég vacakot adtak, de nekem akkor az nagyon jól esett. Nem volt akkor még flancos a párt. Szerény volt, úgy éltünk, mint a többi ember. Híg levest kaptunk. A szakács azt mondta:

– Lányi Olgának többet adok a sűrűjéből.

Amikor megérkeztem, másnap felkerestem a családomat. Édesanyám még élt, és egy nővérem, aki az idén halt meg. Hát borzalmak történtek itt is. A bátyám, akiről meséltem, a Szovjetunióban pusztult el. A két öcsém itt lett munkaszolgálatos. A kisebbiket, Imrét beleölték a Dunába. A másik öcsémről pontosan nem is lehet tudni, hol pusztult el. Mind fiatalok voltak. Egyikük sem volt még harminc éves sem. A nővérem fiát 13 évesen vitték el munkaszolgálatosnak. A felszabadulás után kapott egy értesítést, hogy jöjjön a fiáért, Sopronkőhidán van. Akkor nem volt még közlekedés, elment gyalog. Útközben hol ez vette fel, hol az vette fel. Amire odaért, a fia le volt takarva, halott volt. Nem is engedték a nővéremnek, hogy megnézze, úgy eltorzult a teste a verésektől. A nővérem abban a pillanatban megőszült és meghibbant.

Hát ez történt a családommal. Amikor anyám meglátott, azt kiáltotta:

– Jaj, az Olga, és hol a Józsi?

A bátyám. Aztán anyám elment Rákosihoz, s azt követelte:

– Adják vissza a fiamat.

De nem engedték be, csak a titkárságig jutott.

Édesanyámék hárman voltak testvérek, édesapámék kilencen. Ki Auschwitzba került, ki ide, ki oda. Eltüntek mind. Egy unokatestvérem maradt meg, Kispesten élt. Ő is itthagyta az egészet, elment Kanadába.

Amikor megérkeztem, kiéhezett voltam, legyengült, rongyos. Nem is remélhettem, hogy egy vagy két hónapon belül dolgozzak. Csak az járt az eszemben, hogy egyek és valami ruhám legyen. De aztán kezdtem utána járni, hogy mi lesz velem.

A színpadra vágytam persze, hiszen amikor Moszkvában felszálltam a repülőre, másra se gondoltam, csak arra, újból enyém lesz a Zeneakadémia és a Vigadó pódiuma. S a munkásotthonok pódiuma. Igen ám, de nem volt hely sehol, s nekem nem volt erőm harcolni. Nem sikerült semmi.

Amikor hazajöttem, beléptem a pártba. Elismerték 1926-tól a tagságomat, de tisztségem sosem volt. Akartak adni, de nem vállaltam. Én nem vagyok funkcionárius-típus. Nem tudok funkciókat betölteni. Szabad ember szeretek lenni, aki szereti a szakmáját, de nem szereti, ha parancsolgatnak neki.

A párt a Május 1 Ruhagyárba küldött, hogy hajtsam végre az államosítását. Néhány hétig ott dolgoztam, aztán valaki szólt nekem – nem tudom már, ki lehetett –, hogy van egy színház, a Józsefvárosi Színház, legyek annak az igazgatója. Gondoltam, jó, elvállalom, miért ne. Ha én leszek az igazgató, szerepelni is tudok. Hát kisült, nem is olyan egyszerű. Pénzt ugyanis nem kaptam hozzá. Viszont olyan tagjai voltak, mint Relle Gabi, meg más nagy művészek. Mit csináljunk, hogy mégis jöjjön valami pénz. Úgy döntöttünk, a Három a kislányt fogjuk bemutatni. Telt ház lett, de a jegyek nagyon olcsók voltak. Mire kifizettük a színház helyiségét meg a villanyt, elfogyott a bevétel. A gázsira már egy fillér se jutott. A színészek hoppon maradtak, s kezdtek lázadozni.

Na, hát ez így nem megy. Elmentem a pártközpont Értelmiségi Osztályára, de nem tudtak segíteni rajtam. Volt azonban a színházban egy nő, aki értett a gazdasági dolgokhoz, s azt mondta, forduljunk a Fővárosi Tanács Kulturális Osztályához, az talán ad pénzt. Bejelentkeztünk, fogadtak, s azt ajánlották, menjünk a Művészeti Színházügyi Tanácshoz a Nemzeti Színházba. Annak a vezetője Hont Ferenc és Major Tamás, de inkább Hont Ferenc. Állítsuk össze a programot, mi az, amit játszani szeretnénk, s legfőképpen azt, mennyi pénzre lenne szükségünk ahhoz, hogy elinduljunk. Oda is mentünk, ott ült egy ovális asztalnál 10-12 ember, tanácsi tisztviselők és a színházi élet krémje. Engem az asztal végéhez ültettek, ők velem szemben, mint egy vészbíróság. Ismertettem a programtervezetünket, a gazdasági vezetőnőnk pedig előadta, hogy az indításhoz 40 000 forint kéne. Erre azok egymásra néztek. Major Tamás azt mondta:

– Az elvtársnő talált egy színházat, segítenünk kell.

Mire Hont Ferenc:

– Rendben van, fogjuk segíteni. Elvesszük a 40 000 forintot a Nemzeti Színháztól, és átadjuk nekik.

Ettől felbolydult a társaság, s vádaskodni kezdtek:

– Az a kommunista, aki hagyja, hogy kitoljanak vele, megérdemli a sorsát!

Szóval kútbaesett az egész. De utána félrevont Hont Feri:

– Tudja, hogy az miként van, ha nehézségek vannak és nagy szükség van kommunistákra. Én fölajánlom magának egy vidéki színháznak az igazgatását.

Mire én:

– Maga kommunista? Akkor menjen maga oda. Vidéki színházba. Én most jöttem haza a Szovjetunióból. Menjen maga oda kommunistának.

Az igazság az, hogy voltaképpen nem akartam sehol se igazgató lenni, a színpadra vágytam.

Vége lett hát a színházigazgatóságomnak, viszont váratlanul kineveztek a Színház- és Filmművészeti Főiskola keretében akkortájt alakult Színház- és Filmtudományi Intézet igazgatójának. A Színművészeti Főiskola részére csináltunk jegyzeteket, tankönyveket, és fölvételiztettünk, zsüriztünk.

12.

1947 nyarának végén hazajött Hevesi Gyula is, és odakerült a Váci utcai panzióba. A külseje rettenetesen elhanyagolt volt, s olyan leromlott fizikai állapotban, hogy úgy tetszett, azonnal orvoshoz kellene vinni. Egyetlen batyut hozott magával a Szovjetunióból, amit a büntetőtábor óta cipelt. A Munkásmozgalmi Múzeumba került aztán, de kétlem, hogy tisztában lennének az értékével. Bár tévednék.

Egy este sétálni mentünk Budára, s beültünk egy Duna-parti sörkertbe. A folyón a hidak óriási roncsai, de itt a fák alatt béke, nyugalom. Hétköznap volt, az asztalok mellett csak egy-két összebújt pár. Meleg augusztusi éjszaka, olyan idilli hangulattal, amilyet néhány hónapja, Moszkvában még el sem tudtunk volna képzelni.

Hát így találtunk egymásra. Látszott, mennyire legyengültünk, a fél korsó sör mintha megrészegített volna. Kitört belőlünk az átéltek keserűsége. Gyula akadozva mesélte a tábor borzalmait, s megrendülve láttam, hogy sápadt, szomorú arcán könnyek peregnek. Kapkodva próbálta le-letörölni, hogy ne vegyem észre. Aztán kezét a kezemre tette, s azt mondta:

– Segíts, hogy megtaláljam önmagamat.

Ettől olyan zavarba jöttem, hogy válasz helyett én is elsírtam magamat. Gyula se tudta, mit csináljon, hívta a fizetőt. Különben is záróra felé járt már, rajtunk kívül nem volt ott senki. Visszamentünk a Váci utcai pártszállóba, ki-ki a maga szobájába. Eloltottam a villanyt, de képtelen voltam elaludni. Éjjel kettőre járhatott, amikor kopogtatást hallottam. Nem kérdeztem meg, ki az, szó nélkül ajtót nyitottam. Gyula félszegen csak annyit mondott:

– Engedj be magadhoz, és fogadj el olyannak, amilyen vagyok.

Boldogan átöleltem, és soha többé nem is engedtük el egymást, egészen 1970-ig, a haláláig.

Az érdekes az, hogy azok az emberek, akik a Szovjetunióban annyit szenvedtek, mint mi, sokkal inkább hittek abban, hogy az igazi szocializmusnak győznie kell. Hogy annak, ami ott volt, a sztálinizmusnak, semmi köze nincsen a szocializmushoz. S mi úgy készülődtünk haza Moszkvából, hogy itthon minden másképpen lesz. Moszkvában voltak jó barátaink, oroszok is. Olyanok is, akik még részt vettek a forradalomban. És azt mondták, amikor haza indultunk... Az egyikük szava még ma is a fülemben cseng. Azt mondta:

– Olecska, nem irígyellek. De örülök neki mégis, örülök, hogy hazamész. Ismeretség, család, anyanyelv, szülőföld. Hazamész. De ha az lesz nálatok is, ami nálunk, akkor megette a fene. Vigyázzatok arra, hogy ne ez legyen.

Így búcsúztattak.

De mire tudtunk volna vigyázni? Amikor Gyula hazajött a Szovjetunióból, találkozni akart Rákosival. Többször is jelentkezett, de Rákosi nem fogadta, mindig azt mondta, hogy nem ér rá. Jó, tudomásul vette, hogy nem fogadja. Azt a feladatot kapta, hogy a Szabadalmi Hivatalt szervezze át Találmányi Hivatallá. Két embert adtak hozzá. Másra számított, de mindenesetre megcsinálta, olyan sikerrel, hogy egy év múlva az egész ország visszhangzott az újítómozgalmaktól, s ráadásul megalapította az Újítók Lapját is. E mellett 1949-ben, amikor előbb doktor lett, majd az ujjászervezett Akadémia levelező tagjává választották, létrehozta az Akadémia műszaki osztályát is, amelynek 1956-ig a titkára volt. Az ő javaslatára alakult meg a Műszaki Fejlesztési Bizottság is, és saját szellemi gyermekeként dédelgette a METESZ-t, amelynek 15 éven át elnöke, majd díszelnöke volt.

Amikor Gyula hazajött, őt egyáltalán nem úgy kezelték, mint egy 1919-es népbiztost, hanem úgy, mint egy pártonkívülit. Viszont a párt nyitott volt, bárki beléphetett, belépett ő is, mint 1947-es párttag. Aztán valamikor 1948 végén vagy 1949 elején, már nem tudom pontosan a dátumot, behívatták a pártközpont káderosztályának vezetőjéhez, Szőnyi Tiborhoz (aki a Rajk-per egyik mártírja lett). Szőnyi azt mondta:

– Kérem – nem is szólította elvtársnak – kérem, az az utasítás, hogy akiket a Szovjetunióban kizártak a pártból és börtönben voltak, azok itt se lehetnek a párt tagjai. Tegye le a tagkönyvét.

A férjem csak annyit mondott:

– Tessék.

Letette a tagkönyvet. Hazajött, egy szót sem szólt, fehér volt. Nem faggattam, mert ha valami nagy baj érte, eleinte nem hozta szóba, hanem egy idő után, amikor láttam, hogy valami nyomsztja, sétálni hívtam, s akkor öntötte ki a szívét. Most is kértem hát, menjünk sétálni, de nem jött. Azt felelte, majd mondok neked valamit, de most még nem. Jó.

Másnap szólt neki a Találmányi Hivatalnál a párttitkár: „Hevesi elvtárs, taggyűlés lesz, jöjjön el". A férjem hirtelenjében nem tudta, mit mondjon, s végül azt válaszolta, hogy akik kint voltak párttagok, azok nem lehetnek a magyar párt tagjai, úgyhogy nem tud elmenni a taggyűlésre. Na, amikor ez után hazajött a férjem, akkor mesélte el a történteket, s azt mondta:

– A pofámról a bőr majd' lesült, de nem tudtam már, mit mondjak a párttitkárnak.

A párttitkár viszont elkezdett nyomozni. Kisütötte, mi a helyzet, s elment Vas Zoltánhoz – mert a Találmányi Hivatal a Tervhivatalhoz tartozott, s annak Vas volt a vezetője – feljelentést tenni:

– Tudja, ki az a Hevesi? A nép ellensége. Ez ott kint ült. Elvették a pártkönyvét is, itt se párttag.

Vas Zoltán erre azt mondta neki:

– Ide figyeljen, ember! Ha maga most nem megy ki azon az ajtón, akkor kirúgom. És ne merje Hevesi Gyula nevét még egyszer a szájára venni!

Nem tudom, igaz-e ez a történet, de állítólag valaki ott volt, és azt mondta nekem, hogy a tanúja volt. Gyula viszont ismét infarktust kapott. S később – nem emlékszem már, mikor – ahogy visszakapta a pártkönyvét, bedugta a zsebébe, mint egy rongydarabot. Igaza volt.

Én azt mondtam neki, amikor elvették a tagkönyvét:

– Édesapa, ne törődj vele. Legalább kevesebb gondod lesz. Nem kell közéjük járni. Más nem történik. Nem kell félni, olyan hülyék talán mégse lesznek, hogy lefogjanak, miután már kiengedtek. Az már nekik is kellemetlen, kompromittáló lenne.

Eszébe jutott ugyanis, hogy a Szovjetunióban is minden azzal kezdődött, hogy elvették a tagkönyvét. S volt még egy elvtársnő, aki szintén a Szovjetunióból jött vissza, ahol az egész családját elpusztították, egyedül maradt. És azt az asszonyt ugyanígy behívatták, elvették a tagkönyvét. Ő pedig hazament és fölakasztotta magát. Hogy Gyula nem akasztotta föl magát, ezt nekem köszönheti. Mert azt mondtam, le vannak szarva, magyarul.

Gyulának nagyon sokáig lakást sem adtak, s végül egy egyszobás garzont ajánlottak fel neki. Ugyanakkor, amikor nekem gyönyörű kétszoba összkomfortos lakást juttattak a Kossuth Lajos téren. Abban a házban, ahol most a metróállomás van. Az egyik szoba a Parlamentre nézett, a másik a Dunára. Sokáig nem is költöztem be, mert szégyelltem, hogy én előbb és szebb lakást kapok, mint ő. Így aztán addig, míg ő is megfelelő otthonhoz jutott, odaadtam ezt a lakást egy elvtársnak, aki a Szovjetunióból jött haza. S mit tesz Isten? Mikor egyszer együtt felmentünk ehhez az emberhez, Gyula ránéz, s azt mondja:

– Mintha mi egyszer útközben találkoztunk volna.

Hát ez volt az a magyar, akivel együtt szabadult a táborból, s aki nem adott neki egy falatot se az élelméből, hagyta volna éhen pusztulni. Épp ezzel kellett nekem jószívűsködni. Később mentegetőzött is:

– Nem tudtam, hogy a Hevesi elvtárs az...

Mire én azt feleltem neki:

– Az mindegy. A lényeges az, hogy egy ember volt.

Ebből a Kossuth Lajos téri házból azonban nemsokára valami hivatalt csináltak, s akkor engem kiköltöztettek az Attila utcába. Gyula a Fillér utcában kapott kétszobás, berendezett lakást. Az Vas Zoltán titkáráé volt eredetileg, aki disszidált, s Vas maga adta át Gyulának a kulcsokat. Igen ám, de a házmesternek is voltak kulcsai, és titokban bejárt, lopkodta a perzsaszőnyegeket meg a szervizeket. Gyulát pedig rábeszélték, hogy költözzön át a Szemlőhegyre, mert ott jobb a levegő. Csakhogy rászedték, mert az a lakás valaki másnak a tulajdona volt, és rosszabb is. Gyulának volt a Szovjetunióban egy felesége, akivel ugyan nem élt már együtt, de lakást akart biztosítani számára, mert az is készülődött hazafelé. Így történt, hogy végül odaköltözött hozzám, az Attila utcába. Az viszont nagyon zajos, negyedik emeleti lakás volt, a lift pedig nem működött. Gyula nem bírta megmászni a négy emeletet. Erre bementem a tanácsba, s mondtam, kérem szépen, ez a lakás nekünk nem felel meg. Adhatnak nekünk bárhol lakást, csak földszintes legyen. Keresgéltek, keresgéltek, s mondták, hogy itt a Lorántffy Zsuzsanna utcában van egy hely, de az társbérlet. Mondtam, nem bánom, csak földszint legyen. Így jöttünk ide, ebbe a lakásba, ahol azóta is vagyok. Leválasztottuk a saját költségünkön.

Itt mellettünk lakott Gerő Ernő, és egyszer csak – én vagyok itthon egyedül – jön két pasi. Kik vagyunk, mik vagyunk, kérdezik. Mondom, kicsodák, micsodák maguk? Hát mi a biztonsági osztálytól jövünk, válaszolják. S azt mondják:

– Önök itt nem lakhatnak.

– Nocsak, és hol?

– Azt nem tudjuk, de maguk mellett a Gerő Ernő lakik.

Erre azt feleltem:

– Tőlünk lakhat ott, semmi akadálya.

Én tudniillik meg tudom mondani a magamét, nem félek senkitől. Nem tudtak szóhoz jutni.

– Hogy hívják magát? – kérdezték aztán.

Mondom, hogy hogyan hívnak, meg a férjem nevét. Fölírták, elmentek, azóta se jöttek vissza. Bementem a gazdasági osztályra a pártközpontba, s ezt szóról szóra elmondtam. Nevettek egy nagyot, helyesen cselekedtem. Hogy valójában mit gondoltak, azt nem tudom. Mindenesetre mi maradtunk.

1952-ben költöztünk ide, s Gyula látta, hogy téli hóban, nyári hőségben, hogyan cipelik a hegyre az asszonyok a nehéz szatyrokat. Nem volt autóbusz. Aláírásokat gyűjtött hát a környéken, hogy indítsanak egy járatot, amelyik feljön a Fillér utcán. Nem magáért tette, hiszen neki volt hivatali autója. A miniszter, Bebrits Lajos azt válaszolta a kérelemre, hogy nincs olyan motorjuk, amelyik bírná a kapaszkodót. Gyula azonban bebizonyította, hogy van, s akkor indították meg az első buszjáratot a dombra, a 49-est.

Amikor az emberek megtudták, hogy ezt ő intézte el, járni kezdtek hozzá: kinek munka kellett, kinek becsorgott a lakásába az eső, mindig akadt valami elintézni valója. A környékbeli gyerekek valósággal rajongtak érte. Vittük őket fagylaltozni, kirándulni.

Volt, akit zongorázni taníttatott, s ha nyaralni mentünk, mindig magával hozott egy-egy gyereket.

Emlékszem, egyszer két kislány jött hozzánk az újságpénzért. Hideg tél volt, s igencsak vékonyan öltöztek, látszott, hogy dideregnek. Gyula leültette őket, gyümölccsel kínálta, s kifaggatta, miért szorulnak rá erre a pénzkeresetre. Mondták, hogy öten vannak testvérek, az apjuk beteg, s ők tanulnak, a kisebbik középiskolás, a nagyobbik egyetemista. Gyula az idősebbet bevitte a dolgozószobájába, s felajánlotta, válassza ki a könyveket, amelyekre szüksége van. A lány kiválasztott vagy tíz kötetet, s megkérdezte, mikor kell visszahoznia.

– Soha – mondta a férjem.

A másik lánynak hozott egy vadonatúj, meleg bekecset, s a vállára borította. Mikor a jó órás beszélgetés végén elbúcsúztak, látta, hogy a kislány zavarban van, nem tudja, vissza kell-e adni a bekecset vagy sem, s ha visszadja, nem sérti-e meg ezzel a férjemet. Gyula ugyanilyen zavarban volt, mire én szóltam közbe:

– A férjem ezt magának adja, hogy ne fázzon.

A kislány elsírta magát, szabadkozott, hogy ő csak újságpénzbeszedő, de aztán mégis elvitte a bekecset, s Gyula nagyon hálásan nézett rám, hogy segítettem neki. Ezután gyakran előfordult, hogy az ablakunkban, ahová reggel ötkor az újságot tették, egy-egy könyv várta őket. Később elmaradtak, de jöttek helyettük mások.

Ilyen ember volt Gyula, s ha valaki a segítségét kérte, rendkívüli szívóssággal keresztül tudott vinni mindenféle – néha nagyon fontos, igazságos – dolgokat. De gyakran előfordult az is, hogy az elvtársai ilyenkor kinevették, s még az is, hogy megalázták. Nem bánta. Egyszer azt mondta nekem:

– Ha valakinek adsz valamit, akkor a legjobbat add, amid van, és soha többé ne nézz rá, nehogy azt higgye, hogy hálával tartozik.

13.

Közben Révai kettéválasztotta az intézetet, ahol igazgató voltam, s lett egy külön Színházi, és egy Filmművészeti Intézet. Az előbbi vezetője maradtam én, a Filmművészeti Intézeté Háy Gyula lett. De ő nem sokáig maradt, nem érdekelte az egész, s akkor Kovács András vette át a helyét, aki most filmrendező, de akkor még a főiskolát se végezte el, huszonegynéhány évesen lett igazgató.

Az én célom se ez volt, de arra gondoltam, jó ugródeszka lehet a színpad felé. Major Tamás állandóan szédített, bolondított. Behívott a zsűribe, behívott a színházba, amikor rendezett, s azt mondta, "tárt karokkal" vár a Nemzetibe. Otthagytam hát az intézetet, hogy felkészüljek a színpadra. Néhány hét huzavona után Pártos Gézával, a rendezővel azt üzente: egyelőre nem aktuális a szerződtetésem, várjak csak a soromra, s majd akkor is elölről kezdhetem a pályát.

Gáspár Margit segített rajtam, aki az akkor, 1949-ben alakított Operett Színház igazgatónője lett, s ő oda hívott. Hát az ugye operettszínház volt, de mégis színház. Gáspár Margit egyébként nagyon tehetséges, okos és rendes nő volt. Nagyon jó volt hozzám, megértő. Szerettem és tiszteltem is. Segédrendezői munkát végeztem, meg igazgatósági tag lettem, de nem ez vonzott. Gáspár Margit ezt tudta is. Ő is konfliktusban volt bizonyos fokig Majorékkal.

Amikor odakerültem, akkortájt folyt a Rajk-per a Vasas Székházban. Azért ott, hogy minél több embernek bemutathassák, mekkora gazember volt Rajk. Én is kértem egy meghívót. Rajkot mi nem ismertük, nekem fogalmam sem volt, ki ő. Viszont a hamis pereket már ismertük. És meg voltam győződve arról, hogy az egész nem igaz. Gyula nem jött el ilyen helyekre soha, csak én mentem. Oda ültem közel az ajtóhoz, egészen fönt voltam a kakasülőn. Hát mondják, hogy Rajk milyen gazember volt, hogyan félrevezette Rákosit, meg ilyen dolgokat hallok. S egyszer csak a rendezőgárdisták elkezdik élvezettel teli hangon, ütemesen üvölteni:

– Húzd fel! Húzd fel!

Kinyitottam az ajtót, kimentem. Rajk akármilyen bűnös is lett volna, ez az ütemes „húzd fel”, ez annyira távol állt a szocializmustól, olyan visszataszító volt, hogy nem bírtam tovább ott ülni egy percig sem.

Aztán a Fészek-klubban rendeztek a színházak Rajk-ellenes gyűléseket. Persze az Operett Színház is. És mindenütt a legnagyobb művészek beszéltek Rajk ellen. Nálunk Honthy Hannát kérte fel Gáspár Margit. Kiállt a Hanna, ujjai közt csipkezsebkendővel és csuklóján egy szikrázó karkötővel:

– Az a szegény Rákosi, hogy éjjeleket nem tudott aludni ettől a csúnya embertől! Kérem szépen, hát lehet ezt csinálni?

Így beszélt, a végén kecsesen meghajolt. Aztán lejött, s azt mondta nekem:

– Jó voltam, Olecska?

Észbontó dolgok történtek. Ott volt például a legelső színházi konferencia vagy kongresszus, nem tudom már, hogyan nevezték. Akkorra nagyon sok művész Major-ellenes volt, mert Major mindent ki akart sajátítani magának, ahogyan Hont Ferenc is mindent le akart tarolni. Senkinek nem adott helyet. Emlékszem, hogy Ladányi Ferenc, a színész, aki nagyon rendes ember volt, magából kikelve szólalt fel Major és Hont ellen, hogy mindent megkaparintanak, akár szerepről van szó, akár rendezésről, igazgatásról. Mire felszólalt Révai József, és azt mondta, nem ért egyet vele, mert Major Tamás nagy ember, nagy művész, és a Nemzeti Színházat rendbehozta. Erre Ladányi megfogadta, hogy életében soha többé nem szólal fel, mert itt úgyis hiába minden.

A Színművészeti Főiskolán, amikor végeznek a hallgatók, mindig előadnak maguk által írt pamfleteket. Akkor is csináltak, s emlékszem, Az ember tragédiájából írták át az Úr és Ádám párbeszédét. Azt mondta Ádám:

– Uram, add nekem a Színművészeti Főiskolát!

– Legyen a tiéd.

– Uram, add nekem a Madách Színházat!

– Legyen a tiéd.

– Uram, add még a Filmgyárat is!

– Legyen a tiéd.

Akkor megszólalt egy dörgedelmes hang:

– De a Nemzetit senkinek nem adom!

Mert Hont Ferenc volt a Színművészeti Főiskola igazgatója, a Madách Színház igazgatója és a Filmgyáré. A Nemzeti Színház igazgatója viszont Major Tamás. Már ő is félt Honttól, annyira kisajátított mindent.

Egy ízben az Akadémiától beutalót kaptunk a galyatetői üdülőbe, ott nyaraltunk két hetet. Kodálynak is volt ott egy szobája. Aztán odajön hozzánk a vezető, és azt mondja, ne haragudjon Hevesi elvtárs, de ennél az asztalnál most nem ülhet, mert itt van Rákosi elvtárs, és ő ül a szomszéd asztalhoz. A férjem egy szót sem felelt, azért sem, mert már nagyon rosszul hallott, nem tudta pontosan, mikor mit mondanak. De én feleltem helyette, és azt mondtam:

– Kérem szépen, tőlünk ott ülhet a Rákosi, de mi itt maradunk, mert már tíz napja itt ülünk. Tetszik érteni?

Hát nem volt mit tennie. Erőszakkal nem csinálhatott semmit. Bejött Rákosi az öccsével, Bíróval, meg mit tudom én kikkel, valami négy-öt emberrel, és leültek. Sandán odanézett, nem is biccentett. Bíró odamosolyog, de ő sem köszön. Mi miért köszönjünk nekik? Hát kik ők? Nem köszöntünk. Utána elmentünk sétálni, jött velünk szemben Rákosi. Körbefogták a biztonsági őrök. Ránk nézett, ismét nem köszönt. Mentünk tovább. Azt kérdezte az üdülő főnöke:

– Hevesi elvtárs, nem tetszik ismerni Rákosi elvtársat?

Azt válaszoltuk, hogy nem ismerjük.

1950 májusának végén vagy június elején, amikor a férjem még a Találmányi Hivatal vezetője volt, mondták neki, hogy a Rákosi kereste telefonon, tessék visszahívni. Visszahívta, Rákosi azt mondta, menjen el hozzá. Hát elment. Rákosi azzal fogadta:

– Kérem szépen, megjelent önnél az Újítók Lapjában egy cikk egy nyugatnémet gépről, mint példaképről, remekműről.

A férjem nem értette hirtelenjében:

– Miről van szó?

Rákosi csóválta a fejét:

– Nem érti? Egy nyugatnémet gép!

– Az egy remek gép – mondta a férjem.

– De nyugatnémet, nem érti?

– Tudom, hogy nyugatnémet – mondta a férjem.

– Szóval értse meg, hogy a lapnak ezt a számát azonnal be kell zúzatni – nézett a szeme közé Rákosi.

– De mi köze van egy nyugatnémet gépnek a politikához? – kérdezte a férjem, s azzal folytatta: – Nézze kérem, én nem ezért jöttem önhöz. Ha tudom, hogy ezért hívat, el se jövök. Nekem rengeteg mondanivalóm lett volna, s azért jöttem ide. Azt akarom mondani, hogy nagyon nagy az elégedetlenség, a fölfordulás. Itt is törvénytelen dolgokat csinálnak.

Erre Rákosi azt mondta:

– Nézze Hevesi elvtárs, nincs itt semmi baj. Ön nagyon sokáig nem volt itthon, nem ismeri az itteni dolgokat.

– Jó – mondta a férjem –, akkor majd az Akadémiáról beszélek, hogy ott mi történik. Vagy arról, hogy önök Nagybudapest elektromos főmérnökét most akarják kitelepíteni. Holnap nem lesz villany a városban. Le fog állni egész Budapest. Ez egy kiváló, pótolhatatlan szakember, aki mindent tud.

Aztán még valakit mondott, valami bányamérnököt. Ott meg a bánya fog leállni.

– Maguk nem értik hogy mit csinálnak?

Nagy vitába keveredtek, s a végén azt mondta Rákosi a férjemnek:

– Mondja, Hevesi elvtárs, magának magyarázzam, hogy én mit tehetek és mit nem?

Nyilván az oroszokra célzott ezzel. Amikor hazajött, s elmesélte a történteket, azt mondta a férjem, hogy ez után nem tudott mit kezdeni vele. Abbahagyták a beszélgetést. Azt azonban elérte, hogy a két mérnököt békén hagyják. El is jöttek hozzánk, hogy megköszönjék, amit értük tett.

Révai is csúnyán viselkedett. Idejött Jugoszláviából Sinkó Ervin, őt nem is fogadta. Akkor elment Révaihoz a férjem, s mondta neki, Sinkó azért jött, hogy a regényét, az "Optimisták"-at kiadassa. Ha a Szovjetunióban nem jelenthetett meg, legalább itt, a hazájában olvashassák az emberek. Révai dölyfösen leintette:

– Nem vagyunk rá kíváncsiak.

Gyula akkor arra kérte, legalább egy lakást adjanak Sinkónak.

– Nem kap lakást se – mondta Révai. – Nekünk nem kell az a krisztiánus!

Sok gondja-baja volt Gyulának akkoriban. A Találmányi Hivatalnál dolgozott mellette egy titkárnő, Révai Dórának hívták. Nagyon tisztelte, szerette a férjemet. Egyszer csak jöttek valahonnan és felülvizsgálták a hivatali iratokat. Rábukkantak valamire, ami szerintük hibázott a titkosítás körül, házkutatást tartottak a titkárnő lakásán, s ott találtak egy verset, amit a férje Rákosi ellen írt, és letartóztatták a férfit. Gyula az egész várost bejárta, hogy ez micsoda dolog, kikéri magának. A titkárnője hiába könyörgött:

– Ne tessék sehová menni, hát maga is ült a Szovjetunióban, netán még rosszabb lesz!

Eget-földet megmozgatott, míg végül sikerült kiszabadítani azt az embert.

Gyula közben rengeteget dolgozott itthon is. Miután az Akadémián létrehozta a műszaki osztályt, aminek a titkára lett, megszervezte ugyanott a Műszaki Fejlesztési Bizottságot is, és megalakította a Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetségét. Megpróbálta bevezettetni a folyamatos munkarendet is, de az nemigen ment. Nagy nehezen aztán itt-ott elfogadták, Mohácson a farostlemez-gyárban és Csepelen a papírgyárban. Máshol nem. 1969-ben aztán felkeresett bennünket egy nő a belga követségről. Magyarult beszélt, s azt mondta, tudják, hogy Gyula csinálta ezeket a folyamatos munkarendeket. Ők szívesen átvennék ezt a rendszert. Mit szólna hozzá? Azt válaszolta, kérem, csinálják. Itt úgyse akarják csinálni. És adott nekik nem tudom én milyen dokumentumokat erről a rendszerről. Ez 1969-ben volt. Gyula 1970 februárjában meghalt. De közben ez a nő elhozta neki a Nobel-díjra való ajánlás ívét is, ami itt van. S aztán egyszer a rádióból értesültem arról, hogy a folyamatos munkarendeket világszerte csinálják. Felhívtam erre az Akadémia figyelmét, de csak azt felelték: "Hát persze, hogy csinálják, hadd csinálják."

Megpróbált az Akadémián egy olyan információs központot is létrehozni, amilyet a Szovjetunióban szervezett. De valahogy nem tudott kifejlődni. Nagy volt az intrika, meg mit tudom én, még miért. De érdekes, hogy nagyon tisztelték és szerették az Akadémián. Szerény ember volt. Ez volt a legnagyobb baja. Nem szabad ilyen emberek között szerénynek lenni. A METESZ-ben is azt mondták rá, hogy ő egy "kommunista Krisztus".

Anyagilag nem volt semmi bajunk. Már csak azért se, mert a Szovjetunióban átéltek után az igényeink is mások voltak. A férjemnek járt autó, először a Találmányi Hivataltól, aztán az Akadémiától. Nemcsak neki, minden akadémikusnak. A lakás leválasztása egy rémdráma volt, s eleinte nem volt semmink. A párttól két rekamiét kaptunk, s egy ülőgarnitúrát. Szőnyeget már én vettem a bizományiban. Amikor odamentem, azt mondta a bizományis, ez egy szmirna-szőnyeg. Nagyon olcsó volt, körülbelül annyi, mint ma ötszáz forint. Mindenünket én vásároltam össze a bizományiban.

Mi 1956 előtt is utazhattunk külföldre. Nyugatra is. Az Akadémián akkor senki nem kapott útlevelet, csak úgy, ha valaki jótállt érte, akkkor esetleg kiengedték. Gyulánál valósággal sorbaálltak emiatt. Fentről pedig egyre mondták, hogy Hevesi elvtárs, ne írja alá, mert az nem jön vissza. A férjem ilyenkor azt válaszolta, hát akkor ott marad. Szuverén joga.

Volt sok barátunk, akik azóta mind meghaltak. Néha kicsi volt a szoba, annyian voltak. És egyre kevesebben lettek. Amikor hazajöttem a Szovjetunióból, az ember persze sóvárgott azok után, akiket régebben ismert. S kisült, hogy belőlük sem illantak el az emlékek nyomtalanul. Egyszer fölhívtam Illyés Gyulát. Rohant a telefonhoz, ahogy ő mondta, de lehetett érezni is rajta. Alig tudott beszélni. Egyszer aztán összetalálkoztunk valami hivatalos helyen. Nagyon meg voltunk hatódva. Ugye, az ifjúság, előttem volt a fiatal arca. Ezek örök élmények maradnak.

Amikor hazajöttem, fölkerestem a moszkvai ismerősöket, Bebritséket meg Nagy Imrét. Imre nem volt otthon, csak a felesége. Nagyon kedves volt, hívott: „jöjjön máskor is". Egyszer összetalálkoztam Nagy Imrével is, az után lehetett, hogy leváltották a miniszterelnökségről. Már rendkívül zűrös volt a világ. Nagyon megörült nekem. Kérdeztem tőle, mi újság, mi van? Azt mondta:

– Mit tudom én? Ha én azt tudnám! Nem tudom, hogy mi van.

A Váci utcában találkoztunk, mert én a Rothschild Kláránál csináltattam a ruhámat és odajártam próbálni. Ott találkoztam a feleségével is. Majdnem rámborult az asszony, sírt, nagyon sírt, hogy nem tudja, mi lesz Imrével. Mondtam neki, azt nem tudom mi lesz vele, de amit akart, azt jól tette, az helyes volt. Ami őelőtte volt, azt nem lehetett már tovább bírni.

Ezt mondtam neki. A baráti körünk tulajdonképpen nem volt nagyon nagy, de nekünk elég volt. Mikor az Operett Színházban dolgoztam, elmondtam bizonyos dolgokat a Szovjetunióról. Nem mindent, de egyet s mást igen. A többiek mohón hallgatták, de mikor vége lett, azt mondták: "nem hallottunk semmit".

Engem közben elbocsátottak az Operett Színháztól, 1953-ban, amikor a racionalizálások voltak. Öt hónapig munka nélkül voltam, mert azt mondták, az állástalan színészekből szervezzek művészbrigádot. Összetéptem a felmondólevelet s azt mondtam: "Engem a Magyar Népköztársaság nem dobhat ki az állásomból!".

Így kerültem 1954. január 1-én az Országos Cirkusz Vállalathoz rendezőnek. Voltak ott is okos, jó emberek, Szilágyi György dramaturg, Királyhegyi Pál, a kitűnő humorista, Hajdú Júlia, a zeneszerző. Rendeztem egy esztrádműsort is, de legfőképpen a bohócokkal kiabáltam, hogy beszéljenek szebb magyar nyelven – hát mit csinálhattam volna? Az oroszlánoknak mégse adhattam rendezői instrukciókat.

Szeptemberben aztán ott is felbontották a szerződésemet. Azzal indokolták, hogy a férjem jól keres, kell a helyem valaki másnak, akinek nincsen ilyen háttere. Megint állás nélkül maradtam, míg végül Barabás Tibor hívott, hogy menjek hozzá. Ő a MÁV Igazgatóságán dolgozott, s ott volt egy sajtóhivatal, ahol érdekes dolgokat lehetett csinálni. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztériumban ugyanis Csanádi György volt a miniszter első helyettese, s ő pártolta a művészeket, és ez a sajtóhivatal tudta az ilyen költségeket fedezni. 1955. január 15-től itt dolgoztam hát, mint főintéző, egészen 1963-ig, amikor 55 éves koromban nyugdíjba mentem.

14.

Mi 1956-ot másképp fogadtuk, mint sokan, a többiek. Gyula a Petőfi Körben is tartott előadást, műszaki dolgokról, én pedig valamennyi ülésére elmentem, s ha nem is mindenben, de nagyon sokban egyetértettem azzal, ami ott elhangzott. A felkelés kitörésekor a férjem azt mondta:

– Hogy én erre nem gondoltam, hogy ezt csak így lehet megbuktatni! Forradalom van!

Más kérdés, hogy mi lett belőle. Nem az lett belőle, aminek indult. Ez más kérdés. De hogy azt a sztalinista rendszert meg kellett buktatni, az biztos. Nemhogy szocializmus nem volt, hanem egyenesen emberellenes volt. Ami szociális vívmányai voltak, azok eltörpültek a terror nagysága mellett.

A harcok idején errefelé is nagy lövöldözések voltak. Lidik György, aki az Akadémián dolgozott, nagyon tisztességesen viselkedett. Lelkesen részt vett a forradalomban, s a lövöldözések idején szólt, hogy nem biztonságos most itt lakni, menjünk át hozzá az Érmelléki utcába, szívesen lát egy-két éjszakára. Át is mentünk, de aztán nem történt semmi különösebb, abbahagyták, visszajöttünk. Nem tudom, hogy ez a Lidik miben vett részt, de rendes ember volt. És 1956 után disszidált Svédországba. Most megint itt van. Írt is egy könyvet, én ugyan nem olvastam, de azt mondják, ott emlegeti Gyulát is.

Mindezzel csak azt akarom mondani, hogy az 1956-os eseményekben sokfajta ember vett részt. De az igazi tisztességes '56-osok, akik elkezdték, azok a szocializmus talaján akartak jobbat.

Amikor a szovjetek leverték a felkelést és megalakult a Kádár-kormány, felkereste Gyulát néhány műegyetemista, hogy lépjen be az Értelmiségi Forradalmi Bizottságba. Írjon alá valami papírt. Gyula elutasította őket:

– Nem értek magukkal egyet.

Nagyon meglepődtek, és kiszaladt a szájukon:

– Hevesi elvtárs – elvtársnak mondták –, miért nem olyan, mint a többiek, vagy a többiek miért nem olyanok, mint maga? Ha olyanok lennének, biztos nem lett volna az, ami lett.

És azt mondták neki, szervezzen valami egyesületet.

– Ott van a Partizán Szövetség, most kiürült, szervezzen, segítünk magának.

Gyula valóban bement a Partizán Szövetségbe és megalakította a Táncsics Kört. Bölöni Györggyel együtt alapították, s indítottak egy lapot, Magyarország címmel. A főszerkesztője Hevesi Gyula lett. A férjem kiváló szervező volt, szinte tíz percen belül pontosan működött az a kör. Ezrek, tízezrek vettek részt benne. Aztán jöttek oda persze olyan szemellenzősök is. Párt még nem volt, mozgalom semmi nem volt, csak a Táncsics Kör. Rohant hát oda mindenki, és a név vonzott, Hevesi Gyula, Bölöny György. Odajött Major Tamás, mindenki.

Gyula a kör gyűlésein sok beszédet tartott, de soha politikáról, mindig a műszaki kérdésekről. Hogy lemaradtunk erről, lemaradtunk arról, azért tartunk ott, ahová jutottunk.

A Táncsics Kört Kádárék baloldali ellenzékinek minősítették, de nem volt igazuk. Ott semmiféle ilyen politika nem folyt. Mégis rövid idő után, még 1957-ben feloszlatták, s a Magyarországot betiltották. Azt hitték, Gyula rivalizálni akar a párttal. Esze ágában sem volt. Ő nem volt politikus, de tömegeket tudott mozgósítani. S a neve, a tisztessége vonzotta az embereket.

Amikor Nagy Imrét kivégezték, igazán sajnáltam. Gyula nem ismerte őt, csak onnan, hogy egyszer fönt voltunk nála a Parlamentben, s akkor nagyon kedvesen fogadott bennünket. Mikor a halála hírét olvastam, beleképzeltem magam a felesége helyébe, hogy mit érezhet most.

Gyulát 1959-ben beválasztották a Központi Bizottságba, s az Akadémián is fontos tisztségei voltak: 1956-ban rendes taggá választották, s 1956-tól 1960-ig az Akadémia titkára volt, 1960-tól 1967-ig az alelnöke. Utána viszont haláláig már csak elnökségi tag. A férjem véleménye az volt – s én osztom ezt a véleményt –, hogy Kádár azért hívta be a Központi Bizottságba, mert kíváncsi volt rá, milyen ember. Magyarán szólva: egyáltalán nem azért, hogy leszerelje őt. De komolyan mondom, volt úgy, hogy amikor Gyula hazajött a Központi Bizottságból, sírt. És nem azt mondta, hogy "az elvtársak," hanem azt, hogy "ezek", "azok". Egyszer felszólalt:

– Szeretnék egy olyan központi bizottsági tagot látni, aki mindenféle előnyről lemond.

Engem megdöbbentett, hogy voltak olyan megjegyzések a kommunisták között: "én kommunista vagyok, de nem hülye." Ami azt jelentette, hogy igenis igénylek telket, házat, autót, mindent. Aki ezt nem veszi igénybe, az a hülye kommunista. Hát ez volt a Hevesi Gyula.

Magáról Kádár Jánosról a férjemnek eleinte jó véleménye volt. De aztán rájött, hogy nagyon nem szereti az értelmiséget. S nem szereti azt sem, ha azt mondják a Központi Bizottságra, hogy lemarad valamiről. Márpedig Gyula állandóan figyelmeztette, hogy van egy újabb technikai forradalom, és arról le vagyunk maradva. Kádár ezt nagyon nem bírta elviselni. "Kispolgár, technokrata", ilyen megjegyzései voltak. Mégis nagyon tisztelte Gyulát, ez különös dolog volt.

Aczél György? Én még ilyen emberrel nem találkoztam. Ő nagyon csúnyán viselkedett. Mindig odavolt, amikor a férjemről beszélt. Magán kívül volt, hogy Gyula milyen ragyogó ember. De aztán 1967-ben puccs volt az Akadémián, Gyulát leváltották az alelnöki tisztéségből, bár elnökségi tagnak megválasztották. Ott volt Aczél, mindenkinek megköszönte az addigi munkáját, csak Gyulának nem. Mikor hazajött, azt mondta:

– Még egy viceházmesternek is meg szokták köszönni a munkát. Én pedig mintha levegő lettem volna.

Láttam, mennyire el van keseredve. Ez volt az utolsó csepp. Megkérdeztem tőle, menjek el Lengyel Jóskához? Azt felelte:

– Gyelo hozjajszvta.

Azaz: "a gazda döntsön." Elmentem hát Lengyel Jóskához, s elmondtam neki, milyen volt Aczél. És hogy ez bántja Gyulát. Aztán Jóska el is ment Aczélhoz, és akkor a Magyar Tudományban megjelent egy cikk Aczéltól, amiben Gyulát nagy forradalmár tudósnak nevezte. Mire Gyula azt mondta:

– Elkésett.

Emlékszem, jött ide egy orosz filmrendező, hogy csinál róla egy filmet. Felvétel közben egyszer csak azt kérdezi, mi volt a legnagyobb élménye kint a Szovjetunióban. Gyula elsírta magát. A rendező rögtön megértette, miről lehet szó. Abbahagyta. Akkor kicsit pihentünk, ettek valamit és folytatták. Azon a filmen is az a legmegkapóbb képsor, ahogyan egyedül megy ez az ember, Hevesi Gyula.

Mindig magányos volt. Egyszer egy tragikus pillanatban pedig így szólt hozzám:

– Mondok neked valamit. Engem már kiégettek. Kiégtem.

Annyira szerény volt, és annyira tisztességes, nem e világra való. Az igazán nagy emberek tisztelték, szerették. De a pitiánerek ugye...

A Központi Bizottságban egyszer arról volt szó, hogy a nők mennyit dolgoznak, és nincs, aki a gyerekkel legyen. Be kell adni a pici gyereket bölcsődébe és így tovább. Gyulának volt egy indítványa, azt mondta, hogy be kéne vonni a nagymamákat, de úgy, hogy kapjanak ezért az államtól fizetséget. Általános derültség fogadta.

Eleinte gyakran utaztunk. Voltunk többször Olaszországban, Gyula a bolognai egyetemen tartott előadásokat olaszul. Akkor a Hilton Szállodában laktunk, az egyetem fizette. Jártunk Hollandiában, Finnországban, Németországban. Ezek mind hivatalos utak voltak, a folyamatos munkarenddel és a menedzserképzéssel kapcsolatos elgondolásai iránt nagy érdeklődés volt sok helyről. Mehettünk volna akár Amerikába, Kínába is, de a kétszeri infarktusa miatt nagyobb utakra már nem vállalkozott. Nem is engedtem volna. Az orvosok végül már arról is lebeszélték, hogy nyaralni menjen. Az utolsó öt-hat évben már csak itthon voltunk. Még a Balatonra se mentünk, nem mentünk sehová.

Nagyon sok intézményt szervezett meg itt Magyarországon. Olyanokat, amelyek elsők voltak a világon. A gazdasági reform tervezésekor ő hozta létre a piacgazdaság támogatására az Ipargazdasági Kutatócsoportot, ami később intézetté alakult át. Az Ipargazdasági Kutatóintézetből most Privatizációs Intézet lett. Hát ezt Gyula nagyszerűen meg tudta volna szervezni. A piacgazdaságnak a szocializmusban is érvényesülnie kellett volna. Jól emlékszem, hogy az az abszolút tervgazdaság a Szovjetunióban milyen káros volt. Ahol én dolgoztam, a szövetkezetben varrtak lepedőt, melltartót, férfi ingeket, nyakkendőt, ilyen dolgokat. A terv végén pedig volt egy összeg, hogy mennyit kell teljesíteni. Hát mi gyorsan rájöttünk, hogy hohó, miért kell nekünk ebből ennyit, abból annyit termelni? A végösszeg a fontos. Akkor rámentünk, csináltunk lepedőt, az ment leggyorsabban, óriási összeg lett belőle. Mindig háromszáz meg négyszáz százalékra teljesítettük a tervet. Kaptuk is érte a prémiumot. Ing viszont nem volt. Azt mondtuk, varrjanak maguknak a lepedőből inget az emberek. Szóval egy ilyen egyszerű helyről is lehetett látni, hogy milyen marhaság az abszolút tervgazdaság. Mert ha piacgazdaság lett volna, minden másképpen ment volna. Ahogy a szövetkezetek működnek falun, lehetnének az iparban is munkásszövetkezetek. S ha övék a részvény, ügyelnek arra, hogy piacra termeljenek, különben csődöt mondanak és mehetnek az utcára.

A baráti körünk lassan megfogyatkozott, de sokáig voltak hűséges társaink. Főként Lengyel Jóska, ő élete utolsó szilveszterét is velünk töltötte. Aztán Goda Gábor, Korach Mór. Sinkó Ervinék is gyakran voltak itt, és mi is sokszor mentünk hozzájuk Jugoszláviába, Zágrábban laktak. A régi orosz akadémikusok, ha ide utaztak, nagy szeretettel látogatták meg a férjemet. Vas Zoltánnal is jóban voltunk, járt hozzánk.

Amikor Gyula 1970-ben meghalt, fantasztikus tömegű levelet kaptam, egyik szebb, mint a másik. Hogy én talán nem is tudom, hogy egy zsenit vesztettem el, csupa ilyeneket írtak. Kádár még egy táviratot sem küldött. Aczél azonban eljött kondoleálni. Azt mondta:

– Hevesi volt a Központi Bizottság lelkiismerete.

Én meg rögtön azt feleltem neki:

– Ezért bántotta őt minden rendszer.

– Jaj, hát az utolsó tíz évben már nem bántották.

– Hagyjuk a tíz évet. Az utolsó négyben. Mikor már a nyolcvanadik éve felé közeledett.

Arról alkudozott velem, hogy hány évig nem bántották a férjemet.

A politikusok nem szerették Gyulát. A tudósok, a tisztességes emberek, azok igen. Akik egy újonnan épített, a városrésszel együtt felnövő utcát is elnevezték róla Újpalotán, hogy őrízze az emlékét. S akik ma, amikor át akarták keresztelni ezt az utcát, tüntettek az emléke mellett. Az ilyen emberek jöttek hozzá, amikor híre ment, hogy van valaki az Akadémián, akihez érdemes menni, aki csinál is valamit. A politikusoknak ez nagyon nem tetszett. Az értelemnek nem hittek. Szerintük az értelem rosszindulatú volt.

Hát ez volt az életem. Az életünk. Talán mások számára is vannak tanulságai.

Ára: 100,– Ft